

NR 2 2009

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE

HALLAND

OCH

BLEKINGE

Ale

Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge
utges av De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening och
Landsarkivet i Lund.

Redaktör och ansvarig utgivare universitetslektor Gert Jeppsson, Lund.

Redaktionskommitté

Docent Peter Carelli, Lund

1:e arkivarie fil. dr Elisabeth Reuterswärd, Lund

Professor Sten Skansjö, Lund

Professor Anna Christina Ulfspärre, Lund

Innehåll

	Sid.
Eric Rasmusson: Halländsk jorddrott med talande stenar	1
Margareta Strömbom: Bålastugan i Varberg – det första K-märkta huset i Halland	6
Tobias Karlsson: Vinstdelningssystemet vid Kropps stenkolsgruva 1889–1894	18
Margareta Weidhagen-Hallerdt: En nyupptäckt ringborg i Helsingborg?	24

Tidskriften Ale utges med stöd från Vetenskapsrådet

TRYCKTJÄNST I ESLÖV HB, 2009

Halländsk jorddrott med talande stenar

Av Eric Rasmusson

Fil. dr h.c., Halmstad

Vid 1800-talets mitt var Halland utan gensägelse Sveriges fattigaste, mest utarmade landsända. Ett rikt skogsbestånd av i huvudsak ek och bok hade skövats. Flygsanden fick fritt spelrum i de kustnära socknarna. Ändlösa ljunghedar bredde ut sig och upptog nära en tredjedel av provinsens yta.

Så inträffar något ytterst dramatiskt – eller skall det kallas tur utan motstycke – nämligen Krimkriget 1853–56. Den ryska exporten av havre till England upphörde. Den brittiska industrin var helt beroende av hästdragna transporter till och från hamnarna och försattes i en krissituation. Havre till hundratusentals hästar måste anskaffas till nästan vilket pris som helst.

I Halland, där nutidens badgäster önskar sol och vackert väder, regnar det mer än i något annat landskap. I Frösilda, vid kanten till det småländska höglandet, uppmäts Sveriges största regnmängd, bortemot 1.200 mm om året. De klimatiska förutsättningarna förelåg alltså för havreodling, eftersom hög nederbörd är en förutsättning för god havreskörd. Dessutom kunde sjötransporter ske utan omlastningar. Det halländska jordbruket fick ett uppsving utan like under några årtionden. Fattigdom byttes mot ett stigande välbefinnande.

För Hallands vidkommande kunde det kallas krigslycka utan egen krigsinsats.

En av dem, som tidigt insåg möjligheterna att förvärva jordbruksmark till överkomliga priser och haka på havreboomen, var den företagsamme, tillika originelle *Alfred Bexell* (1831–1900). Fadern var den lärde prosten *Justus Gabriel Bexell* i Harplinge i Halm-

stadtrakten, vilken bland annat lär ha behärskat ett tiotal språk. Redan under studietiden var han döv och på äldre dagar också blind. Trots sitt handikapp kunde han väl sköta sitt pastorat, dit också Steninge församling hörde.

Efter undervisning i hemmet av fadern och dennes pastorsadjunkt prövade Alfred på militäryrket men tog efter några år avsked som sergeant, ingalunda för att bli präst men väl jordbrukare. Prästraditionen var annars rikt förgrenad i släkten. Farbrodern *Sven Peter Bexell* var prost i Grimetons pastorat utanför Varberg. Nyligen (2008) avgångne rector magnificus vid universitet i Lund *Göran Bexell* – tidigare teologiprofessor – är ättling till en annan av Alfred Bexells farbröder, prästen Daniel Bexell.

S. P. Bexell framstår som Hallands främste hävdatecknare genom sitt verk »Hallands historia och beskrifning» som utkom i tre band 1817–19. Genom omfattande resor i

Alfred Bexell (1831–1900). Teckning: Torbjörn Johansson.

hela provinsen och med ämbetskollegors hjälp samlade han in material, som annars hade varit oåtkomligt för forskningen i dag. Säkert kom han att påverka brorsonen Alfred i dennes med tiden allt starkare hembygdsintresse.

Redan 18 år gammal övertog Alfred arrendet av Harplinge prästgård för att några år senare förvärva hemmanet Lyngåkra i närheten. Efter hand inköpte han framför allt utmarker från andra gårdar, som han efter stora arbetsinsatser – stensprängning och trädröjning – odlade upp tack vare täckdikning och gödsling med mörkling. Än i dag vittnar imponerande stengärdesgårdar »sex alnar i bredd och ända till tre alnar i höjd» om hur improduktiv mark förvandlades till bördig åker.

Efter hand lät Bexell sammanföra de olika markförvärven till en gårdsenhet, som kom att omfatta 500 à 600 tunnland och fick det något oegentliga namnet Fjellaldalen. De första byggnaderna utgjordes av ladugård och mejerilänga. Fjellaldalen är således inget gods med gamla anor långt tillbaka i tiden. Det är en mans verk, vittnande om okuvlig energi och målmedvetenhet under ett tjugotal år under 1800-talet. Klokt nog tog han till sin hjälp jordbruksarbetare från Schleswig-Holstein för att skaffa sig erfarenhet i nya odlingsmetoder men även i mjölkhanteringen, vilket blev ytterst värdefullt, när smörexporten till England längre fram kom i gång. Men de blev också för bönderna vida omkring goda läromästare i allt vad jordbruksförfärd hette.

Betydelsefullt var Bexells arbete inom Mellersta Hallands lantbruksklubb, som bidragit till att föra ortens jordbruk och särskilt dess kreatursavel fram till vår tids höga standard. I länets landsting och hushållningssällskap utträttade han samma energiska arbete. Han vann stort förtroende, vilket ledde till inval i riksdagen.

I riksdagen gjorde Bexell sig bemärkt för sin originalitet. Det mest framträdande draget hos honom var hans starka självkänsla och motvilja mot allt tvång. Hans anföranden väckte ofta munterhet, inte genom kvickhet men väl genom sin okonstlade rättframhet. Framför allt var han stor tullvän. Spannmålstullar skulle gagna särskilt de små jordbrukarna, hävdade han, och göra vårt land oberoende av import. Som sann demokrat uttalade han sig för allmän rösträtt. Vidare medverkade han till ett förslag om ungarlångskatt, liksom att folkskolans läroböcker borde avfattas i mer fosterländsk anda. Han hade ett misstroende mot statens tjänstemän: »Ju större löneförmåner, ämbetsmännen får, dess mindre vilja de arbeta». Trots sina skarpa, ofta personliga hugg och förlöjningar mot motståndare, åtnjöt han stor popularitet i skilda läger.

När Västkustbanans sträckning planerades, vann Harplinge tack vare Bexells insatser dragkampen över alternativet Kvibille och grundade därmed ett stationssamhälle vid sidan av kyrkbyn. Han såg dock till att Fjellaldalen fick egen hållplats.

Alfred Bexell blev en man, som man gärna talade om ute i bygderna. När han under tröskning på gården tyckte, att det inte gick undan fort nog, högg han själv i med den olyckliga utgången att ena armen drogs in i tröskverket och klipptes av. Han var en utpräglad kraftmänniska med förmågan att uthärda nästan vilken fysisk smärta som helst. Hans energi tog i varje fall ingen skada av malören. Han fortsatte att med kraft styra och ställa i allt vad han företog sig.

Västkustbanan öppnades för trafik frampå 1880-talet. Innan så skedde, hade Bexell brutit upp från Harplinge för att i Varbergsbygden påbörja ett nytt livsverk. På båda håll har han kommit att lämna outplånliga spår efter sig.

På Torstorp fanns en stor arbetsstyrka – dagsverkare, drängar och pigor, även torparnas hustrur och barn fick hjälpa till med gårdens sysslor. Observera de för Bexell typiska »kyrkfönstren» på ladugården.

Mycket oväntat sålde Bexell år 1874 Fjell-dalen för att arrendera Torstorps säteri i Grimetons socken någon mil öster om Varberg, vilket väckte minst sagt förvåning vida omkring. Han övertog egendomen några år senare.

I Harplinge hade han hunnit bli djupt rotad. Där hade han lagt ned mycket av sin mannakraft och själ. Men beslutet skulle visa sig vara förutseende. Kanske hade Bexell insett, att priset på jordbruksmark skulle sjunka på grund av en tilltagande konkurrens på havre från Nordamerika, fraktad på ångare med stor kapacitet. Dessutom blev köpeskillingen hög – 215.000 riksdaler. Mycket riktigt – snart drabbades det halländska jordbruket av en ekonomisk kris. Den nye gods-innehavaren lyckades inte att förränta pengarna. Efter drygt ett tiotal år inropades Fjell-dalen på exekutiv auktion av en annan halländsk godsherre, *Ludvig von Segebaden* på Mostorp – för 145.000 kronor.

Torstorp och trakten där omkring var ingalunda främmande för Bexell. Farbrodern Sven Petter Bexell – prost i Grimeton, som redan nämnts – innehade Hovgården i annexförsamlingen Rolfstorp. Egendomen kom att övertas av Bexell 1890. Dessförinnan hade Bexell innehaft en annan storgård, Göingegården utanför Varberg.

Ett mera spekulativt arrende var Balgö, Hallands största ö, omfattande 400 tunnland, belägen nordväst om Varberg. Där hade sälar, stinkpaddor och havstrutar, därutöver ängsnycklar och andra botaniska rariteter haft en fredad tillvaro.

Bexell blev därmed en av provinsens största innehavare av jord. Ingen överträffade honom ifråga om antalet kreatur. Balgö låg väl till som sommarbete för något hundratal kvigor och ungdjur. Bexell lät uppföra två bastanta ladugårdar, som länge än kommer att trotsa väder och vind. De försågs med samma slags »kyrkfönster», som Torstorp

hade försetts med. Medvetet avslöjades byggherren.

På 1870-talet lät Bexell inplantera harar på Balgö. Enligt naturens lagar måndubblades antalet hastigt. När han inbjöd sina vänner på harjakt, kunde ingen komma lottlös från ön. Om en jakt i oktober 1883 berättar med stolt het den mångårige amerikanske ambassadören William W. Thomas Jr: »Tolv bössor vore i linje, trettio drivvare överfor ön, och vi sköto över 200 harar, af hvilka jag hade turen att nedlägga jämt 40».

Trots stora insatser på skilda områden torde Bexell gå till historien främst genom sina »talande stenar» i Torstorpsskogen, öster om gården. Inristningarna på stenhällar och bergväggar tillkom under 1800-talets två sista årtionden. De föll efter Bexells död i glömska och hann bli väl övertäckta av mossor.

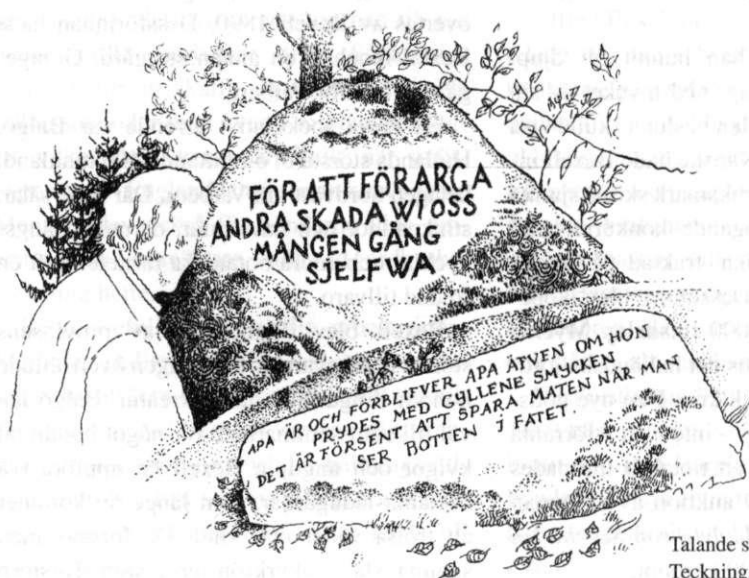
Sommaren 1925 upptäcktes de mera av en tillfällighet. En prästfamilj från Varberg var på utflykt i den vackra bokskogen.

En av sönerna fick se tre bokstäver, när

han råkade rafs bort mossan på en flat sten. ANT stod där. Med stor nyfikenhet skrapades mossan bort runtom. Den första sentensen i stenskrift trädde fram:

J MÅTLIGHETEN AF NJUTNINGEN LIGGER NÅGONTING ELEGANT

Margareta Strömbom – ättling till Bexell i rakt nedstigande led – kom att intressera sig för de lapidariska märkvärdigheterna, som Bexell under ett tiotal år låtit anställda stenhuggare rista in. Strömbom har skrivit en intressant, dokumentarisk bok om dessa. Efter hand har omkring 160 tänkvärda sentenser räknats in och inte mindre än 600 namn på kända, ibland okända storheter. Ett fascinerande persongalleri öppnar sig. Här finns en mycket blandad uppsättning av kungar och presidenter, filosofer och vetenskapsmän, krigare och skojare tillsammans med märkliga hjältar från forntid och dåtid, från saga och verklighet. Och uppfinnare skall inte för glömmas – Bexell levde i de stora uppfinningarnas tidevarv. Visst kan inristningarna ses som ett slags graffiti från 1800-talet. Må

Talande stenar i Torstorpsskogen.
Teckning: Torbjörn Johansson.

så vara. För Bexell tycks dock den främsta drivkraften ha varit, att för kommande släktled förmedla sin livsfilosofi och på ett bestående material lämna budskap om personer, värda att bli ihågkomna, samt viktiga historiska och kulturella händelser.

Området för de talande stenarna har blivit ett lättåtkomligt, uppskattat utflyktsmål i boklandskapet tack vare parkeringsplats, informationstavla och skyltar.

Tidigt hade Bexell blivit samlare av gammalt och fornt, från arkeologiska fynd till allmogeföremål såsom möbler, husgeråd, textilier, folkdräkter och målade bonader. Hans första funderingar gick ut på att skaffa en halländsk ryggåsstuga, också kallad blåstuga, för att få utrymme för sin växande samling. Så småningom fastnade Bexell för en typisk blåstuga från slutet av 1700-talet, som låg på Kulsegård i Harplinge och ägdes av hemmansägaren Jöns Jönsson.

Stugan flyttades i slutet på 1870-talet direkt till Göingegården, som då innehades av Bexell. I egenskap av museum fick den sedan vara med om flera flyttningar, vilket var möjligt på grund av att den var uppförd i skiftesverk och var lätt att montera. 1907 fick den sin nuvarande plats vid Träslösvägen i Varberg.

Länge hade det föresvävat Margareta Strömbom att skildra Bålastugans historia. Till hundraårsminnet av flyttningen till Varberg kunde hon presentera sin detaljrika, ömsint skrivna dokumentation, rikligen försedd med bilder på bonader och annan inredning.

Bålastugan – eller den Bexellska ryggås-

stugan – är en föregångare till friluftsmuseet Skansen i Stockholm, vilket gör den till ett riksintresse. Den erinrar om en föregångsman i det halländska jordbrukets historia, som samtidigt kan räknas till en av vårt lands främsta kulturpersonligheter.

Summary

Alfred Bexell (1831–1900) realized that land considered worthless in the province of Halland was well suited for cultivation of oats, a big product on the British market, which before the Crimean War had relied on Russian exports. Bexell became a great landowner and an influential politician. He is today also remembered for the “talking” inscriptions on stones at Torstorp.

Huvudsaklig litteratur

- Artsman, Margareta, Här talar stenarna. Alfred Bexells märkliga inristningar förbryllar eftervärlden. Svenska Dagbladet 17 okt. 1993.
- A:son Sandklef, Albert, En halländsk föregångare till Artur Hazelius. STF:s årsskrift 1933. Stockholm 1933.
- Fagerström, Henrik, Balgö. Unikt reservat. Hallandsposten 28 mars 1991.
- »Från andra kammaren». Figaro nr 15/1889
- Rosengren, H., Bexell, Ernst Gustaf Detlof Alfred. Svenskt Biografiskt lexikon. 1924.
- Strömberg, Ellen, Fjellidalen. Harplinge – en bok om hembygden, utgiven av Harplinge hembygds- och fornminnesförening. Halmstad 1927.
- Strömbom, Margareta, Bexells talande stenar. Ett unikt kulturarv i Halland. Varberg 1995.
- Strömbom, Margareta, Bålastugan. Bexellska ryggåsstugan, föregångare till friluftsmuseet Skansen i Stockholm. Varberg 2007.
- Thomas, W. W. Jr: Från slott till koja. Stockholm 1891.

Bålastugan i Varberg

– det första K-märkta huset i Halland

Av Margareta Strömbom

Bålastugan i Varberg, Bexellska ryggåsstugan, är bland Sveriges mest intressanta kulturarv från allmogeepoken. Ryggåsstugan med sina två häbbaren byggdes 1785 på Kulsegård i Särda by i Harplinge. År 1876 räddades den med lösöret åt eftervärlden av den halländske jordbrukaren och riksdagsmannen Alfred Bexell. Huset flyttades till Varbergstrakten, där det i en tredjedels sekel var museum. Efter makarna Bexells död stannade ryggåsstugan i släkten fram till 2003. Även om Bålastugan inte längre var öppen som museum, visades den för otaliga kulturhistoriskt intresserade personer. Då den i grunden är en gåva från Alfred Bexell till svenska folket, skänktes den 2003, testamentariskt, av Bexells dotterson bonadsforskaren Nils Strömbom och hans hustru Gulli till Stiftelsen Hallands läns museer för att omhändertas och visas för allmänheten av Läns museet i Varberg. Den här artikeln berättar om Bålastugan och dess märkliga historia.

»Bålastugan»

– föregångare till Skansen

Inte kunde Sven Larsson och hans hustru Elna Jönsdotter när de 1785 uppförde sin ryggåsstuga på Kulsegård – ett av de två manhusen – ana att deras hem skulle leva vidare i minst ett par hundra år, förhoppningsvis ännu längre, och besökas av tusentals personer. De flesta ryggåsstugorna försvann i samband med laga skiftet i mitten av 1800-talet, då många gårdar flyttades ut från byarna. Byggnaderna måste då monteras ner och uppföras på annan plats. Men nu fanns det modernare bostäder med kök och andra bekvämligheter, så man byggde hellre nya hus. Ryggåsstugorna, som i sydvästra Sverige varit allmogens hem i århundraden, skulle snart tillhöra en förgången epok.

Tack vare några av kulturens föregångsmän med stort intresse för allmøgekulturen kom en del ryggåsstugor dock att räddas. Dit hörde en av stugorna på Kulsegård (den

andra revs), som 1876 köptes med inredning och lösöre av den namnkunnige halländske jordbrukaren, politikern och kulturfrämjaren Alfred Bexell (1831–1900). Ägaren Jöns Jönsson och hans anfäder hade då brukat Kulsegård i minst hundra år. Bexell, som redan i tonåren börjat samla föremål från gångna tider, ville nu bevara ett komplett, autentiskt allmøgehem, så att kommande generationer skulle få se hur deras förfäder en gång levde. Han insåg att ryggåsstugorna var dömda att försvinna och med dem de gamla allmøgeinventarierna. Huset flyttade Bexell till Göingegården i Lindbergs socken utanför Varberg, där det uppfördes i sitt ursprungliga skick och blev museum.

Alfred Bexells köp av Kulsegårdsstugan var en märklig händelse. Därigenom blev Bexell den förste i landet som förverkligade friluftsmuseitanken. Bålastugan är som friluftsmuseum alltså föregångare till Artur Hazelius skapelse *Skansen* i Stockholm.

Skansen invigdes 1891 och blev i sin tur en förebild för friluftsmuseer ute i Europa. Det första kulturhuset flyttades till Skansen 1890. Hazelius, även grundare av Nordiska museet, besökte Bexell och Bålastugan på Göingegården i början av 1880-talet, och man anar att samtalsämnen kretsade kring kulturarv, allmogekultur och museiverksamhet. Hazelius visitkort finns alltså kvar.

Ryggåsstugorna – allmogens hem

Ryggåsstugorna med sina häbbaren ingick ofta i en kringbyggd gård. De är alla byggda enligt samma modell, även om storlek och detaljer varierar. Profilen är en tredelad länga med den lägre ryggåsstugan i mitten. Gavlarna låg i öst och väst. Häbbaren, som främst var förrådsutrymmen, hade loft ovanpå. På fackspråk kallas byggnaden *sydgötiskt hus*, men även *hög-* eller *högloftstuga*. Ordet *ryggåsstuga* anger att rummet är öppet upp till ryggåsen. Väggarna består normalt av kraftiga, knuttimrade, tudelade furustockar, som i kluvet skick benämns *båler*; därför kallas stugorna även *bål-* eller *bålastugor*.¹ Häbbaren byggdes i regel i skiftesverk, vilket ibland täcktes av en yttervägg av stående bräder.

Husets storlek varierade med bondens behov och välstånd. Det var vanligen större i slättbygden, där man hade bättre ställt än i skogsbygden. Men storleken påverkades även av byns allmänna välstånd. I orter vid havet kunde till exempel sillfisket ge upphov till extra inkomster. *Bålastugan* hörde hemma i en by med goda ekonomiska förhållanden.

Slutet på 1600-talet och början på 1700-talet, då »silla gick te» utmed Harplingekusten, var en storhetstid för Särðals by. Där var marknadsplats och förstås också krogrörelse och en väg ordnades ner till stranden innanför en ankarplats nära Busörevet ... På 1850- och 1860-talet var det åter en givande sillfiskeperiod.²

Bålastugan, Bexellska ryggåsstugan i Varberg, ursprungligen uppförd på Kulsegård i Särðals by i Harplinge år 1785. Foto Ateljé Ågren, Varberg.

Bålastugan är stor och ståtlig och kan ge intryck av att ha tillhört en storbonde. Men så var inte fallet. Enligt handlingar från 1783 var gården $\frac{1}{2}$ mantal och brukades av två hushåll: »Frälse Skattehemmanet Kulse Gård $\frac{1}{2}$ mantal bebos av Sven och Nils».³ Sven avser Sven Larsson som två år senare byggde »Bålastugan». Folket på Kulsegård hade liksom många andra bönder i Särðal väl ställt. Byns välstånd avspeglades i bostäderna. Enligt handlingar upprättade 1844 inför laga skiftet hade många stugor redan ersatts med modernare hus, och de kvarvarande ryggåsstugorna var relativt stora.

År 1844 fanns i Särðals by 35 bostadshus, varav 16 hade riktigt »kök» och 14 andra var »bålstugor»; de fem övriga husens status är oklar. Ryggåsstugorna var imponerande byggnader. Nio av dem var mellan närmare 18 och 21 meter långa (*Bålastugan* 18 m) och tre andra 16,30 till 16,80 meter. Bredden på dessa tolv stugor mätte 5,50–6 meter. Den minsta av de 14 ryggåsstugorna var 13,20 x 4,80 meter. Tio av stugorna var 2,08 meter höga, två var 2,23 meter och ännu två

– de på Kulsegård – 2,38 meter. *Bålastugan* var stor men inget undantag från husen i byn där den byggdes.⁴

Generellt såg alla ryggåsstugor likadana ut invändigt. I ena häbbarshuset låg *förstugan* som gick tvärs igenom huset; en del hus hade två förstugor. Härifrån kom man genom en låg dörröppning med hög tröskel in i ryggåsstugan, ett nästan kvadratisk rum med en eldstad i ena hörnet. För att ta vara på utrymmet hade man väggfasta möbler såsom inbyggda sängar och kistbänkar. I rummet fanns också ett stort bord (vid ena gaveln), en bänk, några stolar och ett par skåp. På gavelväggarna satt hyllor för husgeråd, och tenn-tallrikar och andra värdeföremål. I häbbaren förvarades linne, kläder, vävstolar, redskap m.m. Där fanns i regel också ett par sängar som användes under sommarhalvåret.

Iorstugan, som var husets enda uppvärmda rum, levde under den kalla årstiden både familjen och tjänstefolket. Här bakade man, lagade mat, åt, läste bibeln, umgicks, arbetade med olika hantverk och sov. På vintern fick också höns, placerade under sängarna, och nyfödda kalvar, kulingar och lamm vistas där inne i värmen.

Möblernas placering i ryggåsstugorna ändrades inte mycket under seklens gång. Man följde gärna äldre tiders bruk, speciellt i sydvästra Sverige där man var traditionsbunden, även om föremålens utseende gradvis förändrades något genom inflytande utifrån. Stugornas inredning på 1800-talet torde därför ha varit rätt lik den som fanns där i början av 1600-talet. En nyhet var dock golvet, som kom till allmogen vid slutet av 1700-talet.

Kulsegårdsstugans/Bålastugans unika interiör

Det relativa välståndet i Harplinge satte även sina spår i ryggåsstugornas interiör.

Harplinge har haft många ståtliga ryggåsstugor där silver, tenn och kopparkärl vid högtidliga tillfällen blänkte på hyllorna och där bonader klädde de annars nakna väggarna. En av de vackraste ryggåsstugorna, vars inredning också blivit helt bevarad, stod i Kulsegård i Särdal.⁵

I vanliga fall hade ryggåsstugorna inga prydnader, men till jul klädde man väggar och tak med mönstrade vävnader och färgglada målade bonader och lade broderade dynor och kuddar på bänkar och stolar. Även familjens silversaker togs fram. Att smycka ryggåsstugan kallades att »dra» den. Allt sedan Bålastugan blev museum har den stått *dragen*. Det är inte bara denna utsmyckning som gör interiören vacker och intressant. Kulsegårdsfolket lät också måla texter inne i stugan. En dörrkarm i farstun vittnar om husets ålder: »öp Bygett ött af SLS * EJD * år 1785» – Sven Larsson och Elna Jönsdotter – och på dörren in till ryggåsstugan står en psalmvers: »Min utgång han bewarar, min ingång lika så, ...». Även sängloften fick texter: »Ro bekommer icke väl, förrän man behöfver den.» Huset har även fina möbler dekorerade med blommor, initialer och årtal. Då man vet vilka personer som bodde där mellan 1785 och 1876, kan man härleda dessa möbler och även en del andra föremål till Kulsegårdsbor från olika generationer.⁶

Alla ryggåsstugor hade möbler av samma typ. I enklare hem anlätade man bysnickaren eller gjorde dem hemma på gården. Men familjer som hade råd köpte mer påkostade möbler, tillverkade och dekorerade av en hantverkare i staden. I stugorna fanns även möbler med inslag av högre stånd som dock var allmogemöbler. Hantverkare i landsorten påverkades med tiden av stilar som förekom på herrgårdar och hos borgerskapet. Renässansen satte sin prägel på allmogemöblerna i hela landet ända in på 1800-talet. Där finns även inslag av barock. Det förekom också att

olika stilar blandades i en och samma möbel. »Stilrenhet» var på landsbygden ett okänt begrepp.

Blandning av stilmöbler i bondgårdsinventarierna är ett historiskt faktum och måste respekteras som sådant. Utan tvivel är den ett tecken på viss välburgenhet. ... Museerna ha ibland på ett i verkligheten okänt sätt renodlat och stiliserat bondehemsmiljöerna. Man har utgått från att dessa ... uteslutande försett sig med hemgjorda eller av bygdehantverkare tillverkade föremål, med tydlig prägel av sin »folkliga» härkomst. En bondemöbel bör enligt denna teori stilmässigt ansluta sig till vad man själv kan tillverka i orten. Denna uppfattning beror på en alltför liten kännedom om de verkliga förhållandena ...⁷

Möblerna i Bålastugan ska ses mot denna bakgrund. Den ståtliga inredningen där betyder ej att Jöns Jönsson inte var en vanlig bonde. Ryggåsstugor med enklare interiör finns det flera bevarade av, medan Bålastugan är exempel på ett mer välbeställt allmogehem. Både i Harplinge och på andra platser fanns stugor med mer påkostad inredning, men de försvann på 1800-talet.

Vårskåpet på kistbänken, i hörnet vid västra gaveln och norra väggen, har inslag av högre stånd. Det är en s.k. *stolpskänk*, som avspeglar renässansstil. Den har ett öppet mellanparti och ett kraftigt tak, som bärs upp av stolpar, samt dekor i relief på framsidan. Stolpskänken förekom i olika storlekar, även som golvskåp, men den sydsvenska varianten var liten och placerades på en bänk. Stolpskänken från Kulsegård bär texten »JJS ALD 1796» – Jöns Jönsson och Anna Larsdotter, som var farfar och farmor till den Jöns Jönsson (f. 1828) som sålde Bålastugan till Bexell. Även det fint dekorerade golvuret med texten »JJS ALD 1787» tillhörde dem.

Vid östra gaveln står en annan fin möbel, en mörkblå skänk dekorerad med blommor och andra motiv. Den tillverkades för ryggåsstugan »År 1810»; dess vänstra övre hörn

gjordes sluttande så att den skulle passa in under snedtaget. Intill skåpet, vid norra väggen, står en mörkblå kistsoffa vars ryggstöd har två ovanliga målningar, en påfågel och en jaktscen. Dessa möbler har gjorts och dekorerats av skickliga hantverkare. Varken skänken eller soffan har initialer. På sängloften, skåpet mellan sängarna och en stol står dock bokstäver och årtal som avser andra av Jöns Jönssons släktingar. Och på en kistbänk ligger tre grönblåa, broderade dynor med texten: »BND 1800». De tillhörde Börta Nilsdotter, Jönssons mormor, som 1800 gifte sig med hans morfar, Olof Persson.

Det finns fler objekt i stugan med initialer och årtal, varav ett förtjänar speciell uppmärksamhet – Jöns Jönssons farfars snusdosa märkt »JJS 1816». Enligt avtalet mellan Jönsson och Bexell 1876 ingick ryggåsstugans lösöre i köpet. Jönsson fick bara behålla sina gångkläder. Men när han för gott skulle lämna huset tog han tag i snusdosan som låg på bordet. Men då sa Bexell: »Nej, du Jöns, den hör till lösöret, den får du lämna kvar», och så blev det. Snusdosan ligger alltså på plats i stugan.

I Kulsegårdstugan fanns även en stor samling tenntallrikar. Men dem åt man inte på; de var dekorationer och statussymboler, som traditionellt placerades på hyllorna vid ena gaveln. Ju fler tenntallrikar, desto bättre ställt. Jönsson och otaliga andra bönder ägde också föremål i silver som kom fram vid högtidliga tillfällen. Att många bönder i landet ägde silver bekräftas av bouppteckningar. I en från 1768 uppskattades silvrets värde till 62 % av hela egendomen.⁸ I äldre tider fanns inte heller banker, och när sådana väl öppnats hade bönderna inte förtroende för dem. De föredrog att köpa silverpjäser såsom bägare och skedar, vilka i svåra tider kunde omvandlas till kontanter.

En målning av Kulsegårdsstugans västra del gjord av Nanzén runt 1870 visar hur »Bålastugan» såg ut på Jöns Jönssons tid – innan Alfred Bexell tillvaratog den 1876. Målningen vittnar om att föremålen är de som finns i huset än idag. Harplinge hembygdsförening. Foto författaren.

Jönssons uppsättning av tenntallrikar syns på en målning av Kulsegårdsstugans västra gaveln gjord av Nicolaus Salomon Nanzén runt 1870 – medan Jönsson ännu bodde där. Målningen är över huvud taget intressant, då den visar stugans interiör i enkelt skick, utan »dragnings», men även några av möblerna – stolpskänken, klockan och det stora bordet.⁹ Man ser här att det är samma möbler som än idag står i rummet. Jönssons silversaker togs bara fram vid festliga tillfällen och är därför inte med på målningen.

Utrymmet tillåter ingen detaljerad beskrivning av stugans lösöre. Vad som är viktigt att betona, är att Bålastugan inte bara har en unik uppsättning av äldre allmogeföremål – möbler, husgeråd, textilier och målade bonader – utan att den sannolikt är enda ryggåsstugan i landet, som har en *komplett, ursprunglig* inredning. Detta förhållande beror på att Bexell köpte huset, inklusive lösöret, i musealt syfte. Då avsikten var att för framtiden bevara ett *autentiskt* allmogehem har, sedan 1876, föremål varken tagits bort eller (med några få undantag) lagts till. En komplett inventarielista finns i boken om *Bålastugan, Bexellska ryggåsstugan, föregångare till friluftsmuseet Skansen*.¹⁰

Ryggåsstugan i *draget* skick med målade bonader och allehanda textilier. Till vänster, syns stolpskänken, där husbonden förvarade sina värdesaker. Genom dörren skimtar en av 1700-talssängarna i västra häbbaret. Foto författaren.

Bexellska museet i Bålastugan

Inga handlingar från köpet av Kulsegårdstugan är bevarade, men Alfred Bexells hustru Cecilia har berättat för dottersonen Nils Strömbom hur affären gick till. Enligt avtalet skulle Bexell i utbyte mot ryggåsstugan bygga ett nytt bostadshus åt Jöns Jönsson. Först när det var färdigt fick han föra bort stugan. Därför dröjde det ett par år innan den kunde uppföras på Göingegården utanför Varberg, men det Bexellska museet ska ha stått klart där 1879. Själva ryggåsstugan visades som en äldre allmogeiinteriör, medan häbbaren blev utställningslokaler för Bexells egna föremålssamlingar. Huset döptes nu till *Bålastugan*. Benämningen *Bexellska ryggåsstugan* kom till på 1930-talet och har främst använts i administrativa sammanhang.

Enligt Cecilia Bexell byggdes både ryggåsstugan och häbbaren upp i det skick de stått på Kulsegård, bortsett från att taken nu täcktes med spån istället för halm. På grund av museisamlingarnas värde ska försäkringsbolaget ha motsatt sig halmtak. Timret i huset var det ursprungliga. När stugan rests ställdes lösöret, med undantag av en del husgeråd som tidigare förvarats i skåp, ut som det var placerat på Kulsegård. Detta hade noggrant

antecknats av Cecilia Bexell innan stugan togs ner i Särda. Det var hon som ansvarade för att interiören återställdes i ursprungligt skick.¹¹ När samlingarna kommit på plats lät Bexell för att skydda museet sätta järngaller för fönstren.

Bålastugan har sedan den uppfördes på Göingegården flyttats tre gånger. Som driftig jordbrukare kom Bexell successivt att äga olika gårdar. Då han såg museet som en livsuppgift, var det självklart för honom att det skulle följa med när han flyttade sin verksamhet till en annan gård. År 1890 monterades stugan varsamt ner och återuppfördes på Torstorps gård i Grimeton. När Bexell 1898 flyttade till Kullagård i Veddige följde den med dit. Sista flytten gick till Varberg, dit Cecilia Bexell efter sin makes bortgång övertog museet. Där får Bålastugan förhoppningsvis nu stanna för gott.

Vad som fanns i Bexellska museet framgår av inventarielistor från Torstorp, Kullagård och Varberg.¹² Från Göingegården finns två foton av stugans interiör. Samlingarna bestod av olika föremålsgrupper. Den mest omfattande var allmogesaker, inklusive sydsvenska bonader. Men det fanns även många andra föremål såsom porslin, silverpjäser, textilier, antika böcker, tidningar, handskrifter, äldre mynt, vapen och en mängd arkeologiska fynd samt en del udda saker, till exempel ett par handskar som tillhört Gustav III.¹³ Inventarielistorna visar även var i Bålastugan föremålen ställdes ut. Bexell höll även reda på varifrån de olika föremålen kom.

Det märkliga med den originelle samlaren Alfred Bexell var, att han inte bara köpte in föremål, han antecknade även varifrån föremålen kommo. Inte så att han förde katalog, men när han köpte en sak, som han kunde skriva på – en flintyx a d – så skrev han med blyerts t ex gårdens namn på den inköpta pjäsen. Köpte han textila eller andra föremål, där han inte kunde skriva på själva pjäsen, skrev han på en papperslapp, som han med en knappnål fäste i tyget.¹⁴

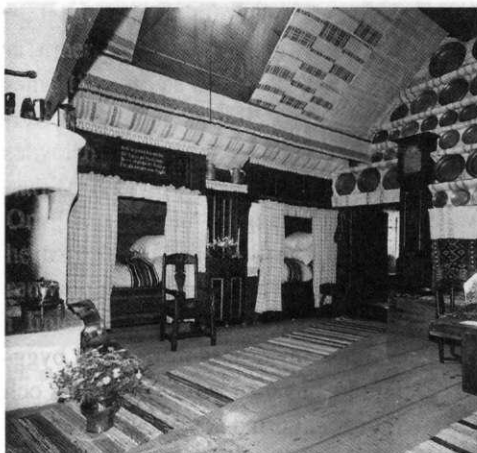
I maj 1900 gick Alfred Bexell hastigt ur tiden. Cecilia Bexell sålde efter några år Kullagård och flyttade till Varberg. Hennes avsikt var att även ta Bålastugan dit och fortsätta museiverksamheten. Men då behövdes en tomt; 1906 fann hon en vid Träslövsvägen.¹⁵ Området såg då inte ut som idag; med sina gårdar var det som på landet. I mars 1907 skrev hon kontrakt med byggmästare Herner Carlsson i Varberg om uppförandet av Bålastugan. Invid dess östra gavel byggdes ett mindre hus med vardagsrum, kök och två sovrum som bostad åt Cecilia Bexell och yngsta dottern Herdis, som tillsammans skötte museet. Huset finns kvar än idag.

Vid kontraktet med byggmästare Carlsson är med sigill fäst en arbetsbeskrivning för nybygget samt ritningar. Även bevarade fakturor berättar om arbetet. För Bålastugan finns en ritning, och i kontraktet står följande instruktioner:

Byggmästaren åligger att uppföra min egandes s.k. Bålastuga, som den sig befinner af materialier och delar som förefinnas med skyldighet att försätta densamma i fullt färdigt och komplett skick på redan uppförda grundmurar i närheten av bryggeriet. Skulle under arbetets gång visa sig att några af de gamla delarne eller materialierna äro för sitt ändamål olämpliga eller odugliga åligger byggmästaren ersätta dessa med nya och fullgoda, hvarför dock egarinnan har att lemna betahning efter gällande priser, dock ej för arbete eller transporter.¹⁶

En genomgång av virket och utbyte av odugligt eller angripet material var enligt Cecilia Bexell en rutin var gång huset flyttades. Det torde vara en av förklaringarna till att det, trots sina snart 225 år, alltjämt är i så gott skick.

Enligt kontraktet med byggmästaren skulle huset vara klart senast den 15 juni. Han tycks ha arbetat snabbt, för den 16 juni invigdes det återuppförda museet med besök av Prins Carl och en uppvaktning på sexton personer, som alla skrev på första sidan i gästboken. Överst står: »Carl d. 16. Juni 1907.» Den 23

De inbyggda sängarna är placerade vid södra väggen. De har ännu kvar sina sparlakan från Kulsegård. Framför ena sängen står en stol med Borta Nilsdotters initialer, *BND*. I takfallet sitter drättar och längs sidoåsen ett hängkläde med frans. Foto Ateljé Ågren.

juni öppnades Bålastugan för allmänheten. Att den var ett populärt museum framgår av de tre gästböckerna från åren 1907–1915 i vilka besökarna skrev namn och hemort.¹⁷ Mellan 16 juni och 26 september satte 1015 personer sitt namn i boken. De kom från hela landet, från Malmö och Ystad i söder till Haparanda och Kiruna i norr; 75 av dem bodde i Stockholm, medan flertalet var från Halland, Västergötland, Småland och Skåne samt Göteborg. Även ett trettiotal utlänningar fann vägen till Bålastugan – en av dem var Leo Tolstoy d.y. från St. Petersburg i Ryssland.

Auktionen på Bexellska samlingarna, 1916

Efter nio års museiverksamhet beslöt Cecilia Bexell att 1916 sälja större delen av Bexellska samlingarna på auktion.¹⁸ Hon var nu 73 år gammal och ensam om museet; dottern Herdis gifte sig samma år. Auktionen ägde rum den 1–3 augusti i Pehrssonska Trädgård-

den i Varberg. Vad som gick under klubban och vem som köpte vad framgår av auktionsprotokollet. Cecilia Bexell behöll dock ryggåsstugans ursprungliga lösöre. Även några andra föremål ur samlingarna fick stanna kvar i Bålastugan. Det gällde flertalet målade bonader och en del allmogemöbler, silver-saker och böcker.

Att museet betydde mycket för Varbergsborna framgick av den uppbragta stämningen som rådde där, men även på andra håll i landet, sedan det blivit känt att samlingarna skulle säljas. Även pressens rubriker talade: »Ett museum, som står inför förintelsen»¹⁹, »Hallandsstugans sorgliga öde»²⁰ etc. Vid sammanträde i stadsfullmäktige den 20 juli väcktes en motion om att staden skulle bidra med 5000 kronor för inköp av föremål på auktionen i syfte att grunda ett hembygds-museum. Sedan fyra ledamöter anslutit sig till motionen gick den till drätselkammaren, där den dock inte hann behandlas i tid.

Auktionen diskuterades i olika kretsar, men det var de kulturhistoriskt intresserade läkarna Erik Uddenberg och J.S. Almer, som gjorde en verklig insats. De startade en insamling bland Varbergsborna för att skaffa pengar till inköp av Bexells föremål. Samtidigt bildade de *Norra Hallands kulturhistoriska förening*.

Auktionsprotokollet berättar om försäljningen. Det ger även insikt i hur omfattande Bexells samlingar var. Uddenberg var på plats och gjorde 225 inrop åt den nya kulturhistoriska föreningen. Auktionen bevakades även av många officiella museer av vilka Hallands museum i Halmstad ropade in 45 objekt, Kulturen i Lund 26, Vänersborgs museum 21, Röhsska museet i Göteborg 11 och Helsingborgs museum 9. Nordiska museet tog hand om två föremål varav en släde som tillhört Carl XI. Även otaliga privatpersoner och ett privat museum var på plats. George Stenström vid Berte kvarn gjorde 57

arkeologiska fynd, som han torde ha placerat i sitt gårdsmuseum i Slöinge.

Uddenbergs 225 inrop gav minst 260 föremål, vilka utgjorde grunden till det ny-startade hembygdsmuseet. År 1917 fick Norra Hallands kulturhistoriska förening hyra Mellersta porten på Varbergs fästning, som blev den första museilokalen. När föremålen sorterats och ordnats upp skulle Uddenberg sköta vidare inköp och utveckla verksamheten. Men han märkte snart att tiden inte räckte till. Han sökte därför 1921 – på rekommendation av docent Ernst Wigforss i Lund – upp Albert Sandklef och föreslog honom att bli intendent för museet. Sandklef fann uppgiften lockande. Tack vare den nye intendents energi och kompetens utvecklades hembygdsföreningen till Varbergs museum, som sedermera blev länsmuseum. Med andra ord, Länsmuseum i Varberg har sina rötter i Alfred Bexells kulturhistoriska samlingar, eller rent av i Bålastugan.

Bålastugans betydelse för bonadsforskningen

Efter Cecilia Bexells död 1929 togs Bålastugan och dess lösöre över av dottern Ebba Sandberg (tidigare gift Strömbom). Ryggåstugan stod kvar med sina ursprungliga inventarier; i norra takfallet satt liksom tidigare bonader. I och med auktionen hade dock häbbaren tömts på museisamlingarna även om en del allmogemöbler fanns kvar. Nu lät Ebba Sandberg tillsammans med sin son Nils Strömbom inreda rummen så att de åter blev något av museilokaler. Det gällde inte att skapa »autentiska» rum från äldre tider – häbbaren hade på Kulsegård varit förrådsrum, även om de under sommarhalvåret använts som sov- och vävkammare. Idén var att visa föremål som förekom i allmogehemmen under 1700- och 1800-talen. Häbbaren inreddes därför med de kvarvarande möblerna

från Bexells samlingar, vilka kompletterades med en del andra äldre möbler som förvärvades på auktioner. Väggarna i östra häbbaret täcktes med målade bonader.

Sedan Nils Strömbom tog över Bålastugan 1963 kom den att starkt förknippas med det sydsvenska bonadsmåleriet. Dessa målningar kom till som prydnader just för ryggåstugorna. Då de var avsedda för julen hade de främst bibliska motiv, speciellt Kristi födelse, bröllopet i Kana och liknelsen om de visa och de fåvitska jungfrurna. Målade bonader var vanliga i allmogehemmen mellan 1750 och 1850. De utmärks av en genuint folklig och självständig stil. Målarna var inga konstnärer utan hantverkare, bönder, torpare, soldater och andra ur folkets skikt som på lediga stunder målade berättande bilder i naiv stil. För några av dem blev måleriet med tiden en huvudsyssla. De tidiga bonaderna målades på väv, medan man senare övergick till papper. Bonader målades i olika regioner i sydvästra Sverige där man kan urskilja flera målarskolor.²¹

I Bålastugan förvarades i många år landets största privata bonadssamling. Hit kom vetenskapsmän och forskare för att studera bonader och delta i bonadssymposier. Det sydsvenska bonadsmåleriet är mer omfattande än dalamåleriet, och har under senare årtionden genom forskningsrön, publikationer och utställningar blivit alltmer uppmärksammat. Det var bland annat representerat i en vandringsutställning om svensk folkkonst på museer i USA och Kanada 1994–1997. Intresset för forskningen kring dessa bonader väcktes i början av 1900-talet genom den samling Artur Hazelius förvärvat till Nordiska museet. Pionjärer var P.G. Wistrand och Sigurd Erixon. Den mest betydande insatsen har dock gjorts av Nils Strömbom (1898–1983). Redan 1932 gav han tillsammans med Albert Sandklef ut sina första skrifter.²² År 1955 blev han fil.l.c. på en avhandling om

Sunnerbo-bonad i Bålastugan. Då bonader sattes upp till jul, hade de främst bibliska motiv – här, de vise männen som uppvaktar Jesusbarnet och liknelsen om de visa och de fåvitska jungfrurna. Foto Roar Johansson.

bonadsmåleriet och 1977 utnämndes han, på vetenskapliga meriter, till hedersdoktor vid Lunds universitet. »Hans forskargärning kring det sydsvenska bonadsmåleriet under mer än ett halvt sekel är unikt i svensk folklivsforskning».²³

Efter Nils Strömboms död skänkte Gulli Strömbom en stor del av samlingen till Läns-museet i Varberg, där ett antal bonader nu visas. Många blev dock kvar i Bålastugan, som idag torde vara det museum i Sverige som har den största permanenta utställningen av sydsvenska bonader (25 st). Vad som är unikt är att bonaderna – en kulturskatt på riksnivå – här kan ses i en autentisk miljö, i ett allmogehem från sekelskiftet 1700–1800, och inte bara som utställningsobjekt i en museilokal.

Bålastugan var inte längre öppen som museum för allmänheten men visades enligt överenskommelse för otaliga musei- och vetenskapsmän, studerande, privatpersoner, föreningar, studiecirklar m.m. vilket framgår av gästboken. I publikationer och tidningar från 2000-talet finns dock många felaktiga uppgifter om huset, bl.a. om att häbbaren skulle ha inretts för att fungera som sommarbostad åt familjen Strömbom. Men så är ej fallet. Uppgifterna är helt gripna ur luften och har inget med faktiska förhållanden att göra.

Bålastugan blir K-märkt

År 1950 var Bålastugan starkt hotad av ekonomiska intressen. Det gällde ett byggprojekt på granntomten, vars ägare avsåg att där uppföra ett hyreshus som han med tiden tänkt förlänga in över Bålastugans tomt. För projektet lyckades han få stadsplanen ändrad och byggnadsnämnden stödde honom aktivt.²⁴ Till Länsstyrelsen anförde han att Bålastugan

uppförts på ett område i stadens hjärta, som nu är föremål för en omfattande bostadsbebyggelse. Det är de kulturhistoriska intressena, som här bör få göra sig gällande och inte tvärt om.²⁵

Han lämnade även synpunkter »Till Konungen»:

... bålastugan är ganska lättflyttad ... Dess nuvarande plats torde få anses tillfällig, även om det kan dröja något tiotal år, innan den flyttas. ... Genom flyttningen av bålastugan skulle ägaren vinna en ökning av tomtvärdet, som troligen skulle täcka flyttningskostnaden.²⁶

Tack vare Riksantikvarieämbetet, landsantikvarien, länsantikvarien, länsarkitekten, landshövdingen m.fl. utfärdade Länsstyrelsen 1952 skyddsföreskrifter för huset enligt 1942 års lag om skydd av kulturhistoriskt märkliga byggnader.²⁷ Bålastugan blev nu det första K-märkta huset i Halland och kunde hädanefter inte flyttas eller rivas.

(Tidigare, 1935, hade endast sex statliga byggnadsverk fått skyddsföreskrifter, bl.a. Varbergs fästning och Nidingens fyr torn.) I augusti 2006 upphävde dock Länsstyrelsen skyddsföreskrifterna för Bålastugan.²⁸ Beslutet är av olika skäl svårt att förstå. Det har inte gått att få ett skriftligt underlag för beslutet från Länsstyrelsen. Beslutsfattarna har dock inte konsulterat de handlingar om huset som finns hos Lantmäteriet och hos den släkt som ägde det i 128 år – fram till 2003.

Länsstyrelsen förklarar delvis sitt beslut med att Bålastugan flyttats från ursprunglig plats. Men om den inte köpts och flyttats av Bexell, skulle detta unika kulturarv inte ha funnits kvar idag. I Halland finns två byggnadsminnesförklarade ryggåsstugor – även de flyttade. I övrigt säger Länsstyrelsen, utan belägg, att häbbaren har byggts om av Bexell. På Lantmäteriet finns uppgifter som motsäger detta påstående.

Den legendariske folklivsforskaren och professorn Sigurd Erixon²⁹ – som hade mycket omfattande personlig erfarenhet av äldre svensk byggnads- och möbelkultur från hela landet³⁰ – ansåg huset vara »ett ypperligt monument över gammal förnäm halländsk bondekultur»³¹ och förutspådde redan runt 1950 att stugan i framtiden skulle tilldra sig ett allt större intresse. Men ett uttalande i Hallands Nyheter den 30 september 2008 av en frilandsantikvarie från Stockholm i samband med en konferens i Varberg om K-märkt ger anledning till oro.

I just Stockholm finns det, efter de förödande skövlingarna av innerstaden på 60-talet, ett politiskt stöd för varsamhet och bevarande av äldre hus och miljöer. Kunskap och dokumentation kan dock väga lätt i landsorten, där bevarandebestyrken ofta och utan framgång måste hävdas i direkt strid med politikernas önskan att förnya.

Det råder nog inget tvivel om att ett återinförande av Bålastugans lagliga skydd är den enda verkliga garantin för att huset ska beva-

ras i framtiden. Förhoppningsvis kan den av myndigheterna i oktober 2008 påbörjade inventeringen av äldre kulturhus i Varbergs kommun leda till en omvärdering av Länsstyrelsens beslut av 2006 angående Bålastugans kulturhistoriska värde.

Summary

Bålastugan in Varberg, built in 1785, is part of the most interesting cultural heritage of the peasant age in Sweden. In 1876 it was bought by the landowner Alfred Bexell, who wished to preserve an old peasant home for posterity. Today it is the only one in Sweden with its original furniture and household contents. It was the first open-air museum in the country, a forerunner to *Skansen*, Stockholm. In 2003 *Bålastugan* was donated by Bexell's descendants to the Halland County Museum Foundation (*Stiftelsen Hallands läns museer*).

Noter

¹ Osbeck s. 79.

² von Segebaden & Asplund s. 123. Se även Harplinge Hembygdsförening 1973 s. 245.

³ Lantmäteriet. Halmstad. Akt 13 – HAR – 10 (Särdal, s. 25).

⁴ »Beskrifning öfver Åbyggnaderne inom Särdahts by, belägen uti i Hallands län. Halmstad Härad och Harplinge Socken upprättad wid Laga skifte inom berörde by År 1844.» Lantmäteriet i Halmstad, Akt 13 – HAR – 97. Se även Bengtsson s. 178. Måtten är ungefärliga, då de angavs i alnar, som här omvandlats till meter: alnar uttrycktes i heltal, halvial och kvartstal ($\frac{1}{4}$, $\frac{3}{4}$) med avrundning uppåt och neråt.

⁵ Erlandsson s. 233–234.

⁶ Strömbom, M. 2007 s. 43–49.

⁷ Erixon 1938, 1980 s. 15.

⁸ Florin s. 215.

⁹ Petersson s. 186–190.

¹⁰ Strömbom, M. 2007 s. 246–255.

¹¹ Berättat av Cecilia Bexell för Nils Strömbom.

¹² »Förteckning öfver Inventarier i Bålastugan 1895» (Torstorp); »Förteckning å antiqviteter i Bålastugan å Kullagården», från 1899 eller 1900; »Register öfver antiqviteterna förvarade i Bålastugan å Kullagården.

d. 20/10 02» samt odaterad lista över föremålen i Bålastugan, per kategori, från museipoken i Varberg.

¹³ Strömbom, M. 2007 s. 103–106.

¹⁴ Albert Sandklef. »Varbergs museum 50 år.» *Hallands Nyheter*, 4 juli 1966.

¹⁵ »Köpekontrakt» av 15 oktober 1906: odaljordar No. 74 och No. 73 I i Klumbergs gårdet; säljare Knut Silvander, köpare Cecilia Bexell.

¹⁶ »Kontrakt» mellan byggmästare Herner Carlsson och Fru Cecilia Bexell för återuppförandet av Bålastugan och konstruktionen av tillbyggnaderna, inklusive »Arbetsbeskrifning» och skisser, Varberg 26 mars 1907.

¹⁷ Tre gästböcker märkta »Bålastugan No. 1, Varberg». »Bålastugan No. 2, Varberg» och »Stugan 1913–1914»; sista gästboken innehåller besökarna för 1915.

¹⁸ »Katalog för Fru Cecilia Bexells auktion å Hallandsstugans Konst- och Antikvitetsamlingar. Auktionen hålles i s.k. Perssonska trädgården i Varberg den 1. 2 och 3 augusti 1916 med början kl. 10 f.m. hvarje dag.»

¹⁹ Artikel funnen i Bexellska familjearkivet; tidning okänd, från omkr. 20 juli 1916.

²⁰ Göteborgs-Posten, 19 juli 1919.

²¹ Strömbom, N. 1972.

²² »En utdöende allmogekonst. Allmogebonader och 'bonatamålare'.» *Tidningen Halland*, 20 febr. 1932. »Om halländskt bonadsmåleri.» *Vår bygd*. 1932 s. 3–14. (Nils Strömbom kallades som ung Sandberg; 1935 återtog han sin fars namn.)

²³ Person.

²⁴ Strömbom, M. 2007 s. 160, 178, 180.

²⁵ Brev från Eric G. Larsson till Länsstyrelsen i Hallands län av 5 januari 1951.

²⁶ Brev från Eric G. Larsson »Till Konungen» av 31 maj 1952.

²⁷ B.D. år 1952. Litt. AK nr 118. »Länsstyrelsens i Hallands län resolution angående meddelande av skyddsföreskrifter för den s.k. Bexellska ryggåstugan ... 27 november 1952.» Signerad av Reimer Johansson och Claes-Erik Wickström.

²⁸ Länsstyrelsen Hallands län, beslut 2006-08-28, 432-8853-06: »Prövning av byggnadsminnesförklaring och skyddsföreskrifter för Varberg-Getakärr 3:33, Bexellska Bålastugan, Varberg. Varbergs kommun.»

²⁹ Rehnberg.

³⁰ Se Erixon i litteraturförteckningen.

³¹ Brev från Nils Strömbom »Till Konungen» av 26 november 1952.

– foton

– gästböcker för Bexellska museet

– gåvobrev

– köpekontrakt

– byggkontakt

– brev till och från myndigheter

– diverse protokoll

– försäkringsbrev

– auktionskatalog, Bexellska samlingarna, 1916

– auktionsprotokoll, Bexellska samlingarna, 1916

Lantmäteriet i Halmstad, diverse handlingar rörande Harplinge

Kyrkoböcker, främst husförhörslängder.

Litteratur

Bengtsson, Sperling. »Laga skifteskarta över Särดาลs by 1844.» *Harplinge Hembygdsförening. Harplinge. En bok om hembygden. Del II.* Halmstad 1973.

Bengtsson, Sperling. »Hallands Landsbeskrivning 1729. Harplinge och Steninge socknar och Beskrivningar över hemmansåbyggnaderna i Särดาลs by 1844.» *Harplinge Hembygdsförening. Harplinge. En bok om hembygden. Del II.* Halmstad 1973.

Bringéus, Nils-Arvid. *Sydsvenska bonadsmålningar*. Signum. Lund 1982.

Bringéus, Nils-Arvid. »Nils Strömbom. Minnesord.» *Vetenskapssocieteten i Lund, Årsbok 1984*.

Erixon, Sigurd. *Möbler och heminredning i svenska bygder. Del II.* Nordiska museets förlag. Stockholm 1926.

Erixon, Sigurd. »Svensk kulturgeografi från etnologisk synpunkt.» Erixon & Wallin. *Svenska Kulturbilder*, band 5. Skoglund's Bokförlag. Stockholm 1931.

Erixon, Sigurd. *Folklig möbelskultur i svenska bygder*. Stockholm 1938. Ny upplaga, faksimile, Walter Ekstrands Bokförlag. Lund 1980.

Erixon, Sigurd. *Svensk byggnadskultur. Studier och skildringar betysande den svenska byggnadskulturens historia*. Stockholm 1947. Ny upplaga, faksimile, Walter Ekstrand Bokförlag. Lund 1982.

Erlandsson, Axel. »Byggnadskulturen.» *Harplinge Hembygds- och Fornminnesförening. Harplinge. En bok om hembygden*. Halmstad 1927.

Florin, Maj. »Silvrets roll inom bondebygderna kring Dellensjöarna och över Ijusnan.» Erixon & Wallin. *Svenska kulturbilder. Ny följd*, band 6. Skoglund's Bokförlag. Stockholm 1938.

Gadd, Carl-Johan. *Den agrara revolutionen 1700–1870. Natur och Kultur/LT:s förlag*. Stockholm 2000.

Osbeck, Pehr. *Utkast till beskrifning över Laholms prosteri* (1796). Publicerad av Bert Möller 1922. C.W.K. Gleerups förlag. Lund 1922.

Person, Bengt-Arne. »Nils Strömbom in memoriam.» *Varbergs Museum. Årsbok 1984*.

Referenser

Källor, publicerade

Handlingar från Bexellska familjearkivet (privat ägo):

- inventarielistor för Bålastugan
- listor över föremål i Bexellska museet
- anteckningar gjorda av Nils Strömbom

- Petersson, Sven. »Nicolaus Salomon Nanzén». Harplinge Hembygds- och Forminnesförening. *Harplinge. En bok om hembygden*. Halmstad 1927.
- Rehnberg, Mats. »Sigurd Erixon – banbrytare för folklivsforskningen.» *Perspektiv*, nr 10, 1953.
- Sandklef, Albert & Strömbom (Sandberg), Nils. »Om halländskt bonadsmåleri.» *Vår bygd*. Hallands hembygdsförbunds årsskrift 1932.
- Sandklef, Albert. »En halländsk föregångare till Artur Hazelius.» *Svenska Turistföreningens Årsskrift 1933*.
- Sandklef, Albert. *Hallandsgårdar. Bebyggelse på gårdar och torp före 1900*. Nordiska museet. Stockholm 1953.
- Sandklef, Albert. »Varbergs museum 50 år. II.» *Hallands Nyheter*, 4 juli 1966.
- Segebaden, Ragnar von & Per Asplund. »Vägarna i Harplinge kommun.» Harplinge Hembygdsförening. *Harplinge. En bok om hembygden*. Halmstad 1973.
- Strömbom, Margareta. *Bexells talande stenar*. CAL-Förlaget. Varberg 1995.
- Strömbom, Margareta. »Bålastugan och Alfred Bexell.» *Hallandsbygd 2005–2006*.
- Strömbom, Margareta. *Bålastugan Bexellska ryggåvstugan, föregångare till friluftsmuseet Skansen. Ett unikt svenskt kulturarv*. CAL-Förlaget. Varberg 2007.
- Strömbom, Nils. »Sunnerboskolan. En introduktion.» *Växjö stifts hembygdskalender 1967*.
- Strömbom, Nils. »Det sydsvenska folkliga bonadsmåleriet och dess utforskande.» *Nordisk Folkkonst*, utgiven av Sigfrid Svensson. Gleerups. Lund 1972.

Vinstdelningssystemet vid Kropps stenkolsgruva 1889–1894

Av Tobias Karlsson

Fil. dr vid Ekonomisk-historiska institutionen, Lunds universitet

På Kropps aktiebolags stämma den 15 juni år 1889 fattades ett anmärkningsvärt beslut. Efter det att den nordvästskånska kolgruvans ägare fått utdelning på sina aktier bestämdes att också företagets arbetare borde få del av det föregående årets vinst. Ett av Sveriges första vinstdelningssystem var därmed instiftat. Vilka motiv fanns bakom detta? Var det främst ett sätt att försöka motverka spridandet av socialistiska tankegångar i arbetarleden eller fanns mer näraliggande företagsekonomiska skäl till att införa vinstdelning?

Introduktion

Idéer om arbetares delaktighet i företagsvinster brukar härledas till fransmannen Edme Jean Leclaire, en möbelsnickare som var verksam i Paris under 1800-talets första hälft. Under detta århundrade lanserades i flera länder vinstdelning som ett sätt att mildra spänningen mellan arbetare och kapitalägare. I Sverige introducerades tanken av bland andra nationalekonomen Johan Leffler och av riksdagsledamoten Rudolf Klinckowström.¹ Den debatt som tog fart under 1800-talets senare del resulterade inte i några konkreta politiska åtgärder, även om saken verkar ha haft ett visst stöd i riksdagen. Däremot är det sedan tidigare känt att belöningsformen prövades på en del håll, bland annat på stenkolsfälten i nordvästra Skåne.² I denna artikel redogör jag för vinstdelningssystemet vid ett av företagen som var verksamma i denna bransch, Kropps aktiebolag.³

Tidigare forskning om vinstdelning, i Sverige och på andra håll, har lyft fram arbetsgivarnas vilja att motverka konflikter och fackligt engagemang som viktiga motiv bakom vinstdelning.⁴ Fallet Kropps stämmer inte in på denna bild. Trots att vinstdelning i denna nordvästskånska stenkolsgruva tidsmässigt

sammanföll med arbetarrörelsens radikalisering finns i det källmaterial som jag gått igenom inga belägg för att styrelse och aktieägare haft detta i åtanke. Det tycks snarare ha varit en kombination av strikt affärsmässiga motiv – en vilja att öka arbetarnas motivation och att trygga personalförsörjningen – och filantropiska avsikter som låg bakom företagsledningens beslut om 'utdelning till arbetarne'.

De nordvästskånska kolfälten

Fram till 1855 hade Höganäsbolaget ensamrätt på stenkolsbrytning i Luggude härad. Detta år kom emellertid en ny gruvstadga och det blev fritt fram att muta in, undersöka och bearbeta kolfyndigheter i området. Inmutningsaktiviteterna blev livliga och efter hand bildades nya bolag för att ta hand om de underjordiska naturtillgångarna. De största företagen var Nya skånska stenkols aktiebolaget (1867), Vallåkra stenkols aktiebolag (1866), Kropps aktiebolag (1871) och Aktiebolaget Skromberga stenkolsgrufva (1881).⁵ Med nyetableringen följde hårdnande konkurrens. Det dröjde emellertid inte länge förrän företagspopulationen började koncentreras genom uppköp och sammanslagningar.

Således slogs Kropps ihop med Vallåkra 1895. År 1916 återstod endast ett företag; Höganäs-Billesholms aktiebolag.

En utmaning som mötte de nordvästskånska gruvorna var att rekrytera arbetskraft.⁶ På gruvorterna fanns ingen färdig infrastruktur och det var nödvändigt för bolagen att tillhandahålla bostäder, sjukvård, skolor och andra sociala inrättningar. Tidvis rådde hård konkurrens om erfarna kolgruvearbetare.⁷ Om detta vittnar bland annat Kropps styrelses förvaltningsberättelse för 1882. Där berättas om hur närmare 30 procent av arbetsstyrkan på våren lämnat bolagets tjänst för att jobba vid bygget av järnvägen mellan Skåne och Halland. Efter ett mödosamt arbete med att bygga upp ett kundnät tvingades Kropps detta år »sända den ene förvärfvade kunden efter den andre till granngrufvor».⁸ Året därefter konstaterade styrelsen att fluktuationer i arbetarantalet bäst kunde förebyggas »genom tillgodoseende af arbetarebefolkningens trevnad och bärning», vilket i praktiken betydde bidrag till en nykterhetsloge, musikförening, änkekassa och varuförmedling.⁹

Hög personalomsättning var emellertid inte gruvbolagens enda problem. Under 1880-talet svepte en våg av lokalt fackföreningsbildande över Sverige som också nådde de skånska kolfälten. År 1886 fick Kropps ledning stifta bekantskap med en nybildad fackförening bland gruvarbetarna i Bjuv, ett möte som utmynnade i en strejk. Detta första organisationsförsök från arbetarnas sida misslyckades men redan två år senare bildades en ny fackförening på orten. År 1890 gjordes ett försök att bilda ett gruvarbetareförbund. Detta blev upprinnelsen till den första storskaliga strejken på kolfälten som varade i två veckor och omfattade 440 arbetare. I allmänhet var kolbolagen fientligt inställda till arbetarnas organisationssträvanden. Polis åkallades och arbetare som när-

varade på möten med socialistisk agitation hotades med avsked. Åtminstone ett par av bolagen krävde att nyanställda skulle skriva på kontrakt där de lovade att inte ansluta sig till någon fackförening.¹⁰

Sätt att öka arbetarnas motivation

När de skånska stenkolbolagen grundades var förhoppningarna om snabba vinster stora. Men det skulle dröja ett antal år innan förväntningarna infriades vad Kropps beträffar. Inte förrän efter 1888 års bokslut kunde styrelsen föreslå aktieutdelning till ägarna. Något förslag om vinstdelning fanns inte med i de tryckta handlingar som skickades ut inför denna bolagsstämma. Dessa tankar synes ha lagts fram vid ett styrelsemöte den 13 juni, endast två dagar innan stämman skulle gå av stapeln. Att denna punkt lades till dagordningen på så kort varsel torde kunna förklaras av att minst två av de konkurrerande bolagen – Vallåkra och Höganäs – tidigare samma vår hade beslutat att även arbetarna skulle vara delaktiga i företagets vinster.

Kropps styrelse beslutade därför att föreslå att en summa motsvarande 5 procent av aktieutdelningen skulle utdelas bland de anställda, med ett lika stort belopp för varje arbetare. Motivet som angavs i protokollet var dock inte att andra gruvor hade gjort det samma utan:

[A]tt hos bolagets arbetare främja intresset för tillverkningen, hvilken i all industriell verksamhet bör vara föremål för arbetsgifvares och arbetares gemensamma omtanke och af hvars framgång och utveckling bådas fördel beror.¹¹

På bolagsstämman blev styrelsens förslag uppläst och mottogs enligt ett referat i *Dagens nyheter* »med anmärkningsvärd välvilja».¹² En av stämmodeltagarna, vice häradshövding F. Holm, insisterade dock på att till protokollet föra en skrivning om att beslutet fattats »med hänsyn till de egendom-

liga förhållanden, som äro förenade med bolagets verksamhet, o. s. v».¹³ Vad dessa egendomliga förhållanden innebar framgår inte av vare sig protokoll eller tidningsreferat men klart är att tillägget godtogs av stämman, som sedan enhälligt beslutade att avsätta 5 000 kronor av den disponibla vinsten för utdelning till arbetarna. Summan skulle delas ut med ett lika stort belopp till varje arbetare den 1 augusti samma år.¹⁴

År 1890, ungefär ett år efter det första beslutet om utdelning till arbetarna, genomfördes en avgränsning av systemet. Endast de som varit i företagets tjänst på bolagsstämmomodagen samt som under gångna året varit sysselsatta minst en månad kunde bli föremål för utdelningen. Dessutom skulle det belopp varje arbetare erhöi vara beroende av antalet månader som personen ifråga varit anställd sedan förra årets bolagsstämma.¹⁵

I början av 1892 föreslogs ytterligare en förändring, nämligen att de arbetare, som så önskade och inkom med en skriftlig ansökan, skulle kunna få sina andelar insätta i en pensionskassa. Styrelsen avsåg också att i framtiden överväga ytterligare subventioner av sådant sparande.¹⁶

Möjligheten att avsätta vinstandelar till pensioner tycks ha gett upphov till oenighet bland arbetarna. Inför bolagsstämman föreslog därför styrelsen att utdelningen skulle ske på samma sätt som tidigare år.¹⁷

Kompensation för arbetsmiljöbrister

Även om Kropps utdelning till arbetare knappast orsakade någon stor massmedial uppmärksamhet kan man förmoda att systemet väckte viss nyfikenhet, åtminstone hos andra företag. Av styrelseprotokollet från den 29 oktober 1892 framgår att det inkommit en förfrågan om vinstdelningen från Gotlands maltfabriks aktiebolag.¹⁸ Svarsskrivelsen, undertecknad av disponentdirektören Fredrik

Greve Fredrik Strömfelt, verkställande direktör för Kropps AB 1875–1895. Källa: Riksdagens arkiv.

Strömfelt, återfinns i sin helhet i protokollet. Brevet är intressant på flera sätt. För det första framgår att Gotlands maltfabrik undrat om Kropps vinstdelning på något sätt var anknuten till arbetarnas pensioner. Detta tillbakavisade Strömfelt.

Skrivelsen avslutades med en motivering till varför Kropps valt att låta sina anställda bli delaktiga i företagets vinster:

Skälet till att lemna »vinstandel» till arbetarne är, att, om äfven en arbetare får full och tillräcklig likvid för verkställt arbete – medelförtjensten för våra kolhuggare är omkr 3,60 per dag, förutom fria husrum eller hyresersättning och fritt bränsle – kan likväl i rörelsen eller fabrikationen, på ett sätt, insätta ett kapital, hvilket vid grufvor och dammande fabriker hastigare än eljest förbrukas, och detta hans kapital är – arbetskraften; derför bör, enligt vår tanke, »vinstandelen», om den skall kunna utgöra någon sorts gottgörelse eller amortering af nämnda kapital, skiljas från pensionsväsende och sjukkasor; sådana finnas hos oss derjemte. Ett annat skäl är, att dymedelst intressera arbetaren i tillverkningen och för ett godt resultat af det gemensamma arbetet. Ett sådant mål kan endast småningom vinnes.

Här framkom således ett nytt skäl till Kropps vinstdelning som saknade direkt koppling till företagets ekonomiska intressen. Arbetsmil-

jön i gruvorna var ovanligt hård och nedbrytande. Det var rimligt att arbetarna fick någon form av kompensation för de kroppsliga påfrestningar som de utsatte sig för, resonerade Strömfelt. Denna idé kan föras tillbaka till Adam Smiths resonemang om kompenserande löneskillnader, som än idag lärs ut på grundkurser i arbetsmarknadsekonomi.¹⁹

Bonus till trogna arbetare

Som ovanstående brev inledningsvis fastslog var Kropps utdelning till arbetarna på hösten 1892 inte någon pensionsinrättning. Men diskussioner hade, som vi sett, förts i denna riktning och frågan återkom på bolagsstämman 1893.²⁰

Styrelsen hade till denna stämma föreslagit att utdelningen skulle uppgå till 5000 kronor och ske på samma sätt som tidigare. Men revisorerna, Gustaf Silfverstolpe och W. A. F. Ekengren, var av annan åsikt. De ville att den direkta utbetalningen av vinstandelar skulle upphöra. Istället föreslog revisorerna att samma belopp skulle avsättas för att bilda en pensionsfond för bolagets arbetare. Förslaget fick en tämligen utförlig motivering i revisionsberättelsen. Silfverstolpe och Ekengren menade att den ursprungliga avsikten med Kropps vinstdelning hade varit att premiera äldre arbetare, som på det sättet skulle känna större samhörighet med bolaget, samt att uppmuntra yngre arbetare att stanna i företaget.²¹ Men, konstaterar Silfverstolpe och Ekengren:

[...] då arbetarpersonalens ständiga ökning årligen förorsakat en minskning i hvarje arbetares vinstandel, så har den fastställda utdelningen ibland de äldre arbetarna icke medfört hvad dermed åsyftats, ehuru många erkänt den välvilja som legat till grund för densamma, och hvad de yngre arbetarna åter beträffar, har åtgärder i ingen mån bidragit att qvarhålla dem i Bolagets tjänst [...].²²

Genom att placera arbetarnas vinstandel i en pensionsfond ansåg revisorerna att syftet att belöna företagets äldre arbetare bättre skulle

uppfyllas. Längre fram i revisionsberättelsen framgår ytterligare ett motiv med den föreslagna nyordningen: att bidra till fattigvårdens finansiering. Detta låg i bolagets intresse, påpekade Silfverstolpe och Ekengren, då ju bolaget ändå hade ett stort ansvar för fattigvården i Bjufs socken.

Till stöd för sitt förslag hänvisade revisorerna också till stämningar i arbetarleden. De berättar om hur en grupp äldre arbetare föregående år hade försökt komma överens om en petition till bolaget med innebörden att låta vinstandelarna gå till en pensionsfond. Någon majoritet hade då inte kunnat vinnas för detta förslag, men revisorerna hävdade att det samlat »många röster» och att »[...] åtskilliga arbetare förklarade sig äfven med samma tillfredsställelse mottaga gåfvan i hvilken form som helst».²³

En diskussion uppstod bland stämmodeltagarna. Disponenten Wadstein var en av dem som förklarade sig stå på revisorernas sida. Emot var Professor Gyldén med flera som ville att utdelningen detta år skulle göras efter samma principer som tidigare år men att styrelsen till nästa stämma skulle ha ett utarbetat förslag med reglemente för en pensionsfond. Det förefaller alltså som om diskussionen inte i första hand gällde om man skulle överge den direkta utbetalningen av vinstandelarna utan när det skulle ske.

De närvarande ägarna beslutade efter omröstning att gå på revisorernas linje, 5000 kronor avsattes till bildandet av en pensionsfond. Samma belopp avsattes även vid nästkommande stämma.²⁴

Enligt reglementet för den nybildade pensionsfonden skulle arbetarna ha rätt att utse en ledamot och en suppleant i fondens styrelse. Ett möte utlystes på sommaren 1894 för att förrätta detta val. Vid detta möte vägrade emellertid Kropps arbetare att välja några representanter. Orsaken härtill framgår inte av bolagets protokoll.²⁵

Gruvarbetare i Bjuv år 1887.
Källa: Höganäs AB.

Året efter, 1895, slogs Kropps aktiebolag samman med Vallåkra stenkols aktiebolag. På Kropps sista styrelsemöte konstaterades att 11 100 kronor använts till att köpa in obligationer från Allmänna hypoteksbanken »[...] hvilka nedsänts till Bjuv för att på föreskrivet sätt utgöra pensionsfond åt bolagets arbetare». Vinstdelningen fortsatte i det nya bolaget, men i en mer obestämd form som redan tidigare tillämpats vid Vallåkragruvan. Arbetarna fick del av vinsten vid varje bolagsstämma men det saknades principer för hur denna summa skulle beräknas.²⁶

Avslutning

Skildringen av vinstdelningsförsöket vid Kropps stenkolsgruva visar på att det fanns olika motiv bakom att göra arbetarna delaktiga i företagets vinster. Det förefaller som om motiven skiftade över tid och mellan olika aktörer. I samband med att det ursprungliga vinstdelningsbeslutet togs på bolagsstämman 1889 uppgavs att det var ett sätt att stimulera arbetarnas flit. Det faktum att ärendet togs upp på agendan endast ett par dagar innan bolagsstämman tyder emellertid på att företagsledningen tagit intryck av kon-

kurrenternas agerande och att vinstdelningen var ett uttryck för arbetsgivarnas försök att knyta till sig arbetskraft. I ett senare skede motiverades vinstdelningen som ett sätt att kompensera arbetskraften för en skadlig arbetsmiljö. Om det kan misstänkas att vinstdelningen införts för att reducera personalomsättningen så blev detta syfte uppenbart 1893. Då reformerades systemet på så vis att arbetare som varit företaget troget under året premierades. Det anmärkningsvärda med Kropps vinstdelningsförsök är att det aldrig relaterades till den framväxande och alltmer radikala fackföreningsrörelsen. Det är i detta sammanhang som vinstdelning allt som oftast brukar tas upp i den historiska forskningen. Exemplet Kropps visar att vinstdelning i praktiken också kunde tillämpas med direkt företagsekonomiska eller filantropiska bevekelsegrunder.

Summary

Historians have often seen profit-sharing, additional payments to the workers in relation to the company's profits, as a way to mitigate class conflicts in the industrial society. This article investigates the motives behind one of

the first known profit-sharing schemes in Sweden; the one at Kropp's coal mines in Bjuv, Scania, which was introduced in 1889. It is shown that the motives varied over time and between actors. Initially, the company's owners wanted to encourage work effort while hopes to reduce personnel turnover were more clearly articulated in a later phase. However, the profit-sharing scheme at Kropp's was never motivated as a way to weaken the workers interest to join the labour movement.

Noter

- ¹ Se Peterson 1984.
- ² Se Bosaeus 1953; Gärldlund 1973; Peterson 1984; Skytt & Åsbrink 1952; Karlsson 2003.
- ³ Artikeln hygger på en längre uppsats om vinstdelning på de skånska kolfälten. Karlsson 2003.
- ⁴ Se exempelvis Peterson 1984; Church 1971; Matthews 1989; Bristow 1974.
- ⁵ Hardenby 1987, s. 20; Sjölin 1943, s. 125–136.
- ⁶ Sjölin 1943, s. 159–160.
- ⁷ Hardenby 1987, s. 31.
- ⁸ Årsredovisning 1882, Kropps aktiebolag.
- ⁹ Årsredovisning 1883, Kropps aktiebolag.
- ¹⁰ För referenser till detta avsnitt, se Karlsson 2003, s. 26–27.
- ¹¹ §2 Utdelning bland arbetarna, styrelseprotokoll 13/6 1889, Kropps aktiebolag, Höganäs aktiebolags arkiv (HAA).
- ¹² *Dagens nyheter* 17/6 1889. Av detta referat framgår också att förslaget väckts av styrelsens ordförande, Fredrik Strömfelt.
- ¹³ *Dagens nyheter* 17/6 1889.
- ¹⁴ Bolagsstämmaprotokoll 15/6 1889, Kropps aktiebolag, HAA.
- ¹⁵ Styrelseprotokoll 1/6 1890, Kropps aktiebolag, HAA.
- ¹⁶ Styrelseprotokoll 23/2 1892, Kropps aktiebolag, HAA.
- ¹⁷ Styrelseprotokoll 15/6 1892, Kropps aktiebolag, HAA. Detta förefaller en smula förbryllande då ju styrelsen i januari inte hade sagt att någon enighet om avsättning till pensionsfond måste råda utan att detta var avhängigt av arbetarnas individuella önskemål.
- ¹⁸ Styrelseprotokoll 29/10 1892, Kropps aktiebolag, HAA.
- ¹⁹ Se Björklund et al 2000, s. 112.
- ²⁰ Bolagsstämmaprotokoll 15/6 1893, Kropps aktiebolag, HAA.
- ²¹ Det bör här påpekas att Silferstolpe och Ekengren också var revisorer när Kropps första beslut om utdelning till arbetare fattades 1889.

²² Revisionsberättelse, årsredovisning 1892, Kropps aktiebolag.

²³ Revisionsberättelse, årsredovisning 1892, Kropps aktiebolag.

²⁴ Bolagsstämmaprotokoll 15/6 1894, Kropps aktiebolag, HAA.

²⁵ Styrelseprotokoll 9/8 1894, Kropps aktiebolag, HAA.

²⁶ Bolagsstämmaprotokoll 1896–1903, Billesholm-Bjufs aktiebolag, HAA.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Höganäs aktiebolags arkiv (HAA), Höganäs

Kropps aktiebolags arkiv

– bolagsstämmaprotokoll

– styrelseprotokoll

Organisationstryck

Billesholms-Bjufs aktiebolag

årsredovisningar

Kropps aktiebolag

– årsredovisningar

Litteratur

Björklund, Anders et al, *Arbetsmarknaden*, Kristianstad 2000.

Bosaeus, Elis, *Munksjö bruks minnen*, Uppsala 1953.

Bristow, E, "Profit-sharing, socialism and labour unrest", i K D Brown (red), *Essays in anti-labour history*, London 1974.

Church, Roy, "Profit-sharing and labour relations in England in the nineteenth century", *International Review of Social History*, vol 16, nr 1, 1971.

Gärldlund, Torsten, *Atlas Coopco 1873–1973: Historien om ett världsföretag i tryckluft*, Nacka 1973.

Hardenby, Brita, *På kolgruvornas tid*, Lund 1987.

Karlsson, Tobias, *Tidiga svenska vinstdelningssystem: Med särskilt avseende på Höganäs stenkolsbolag 1889–1902 och Kropps aktiebolag 1889–1894*, Lund papers in economic history nr 87, Lund 2003.

Matthews, Derek, "The British experience of profit sharing", *Economic History Review*, vol 42, nr 4, 1989.

Peterson, Claes, *Äganderätt, avtalsfrihet och fördelning av företagets vinster: Vinstandelssystemet i svensk 1800-talsdebatt*, Stockholm, 1984.

Sjölin, Walter, Jord och kol: Bidrag till den skånska bondeklassens och kolbrytningens historia, Bjuv 1980 [1940].

Skytt, Torsten & Sven Åsbrink, *Vinstdelning och vinstandelssystem: Uppkomst, utveckling, framtidsmöjligheter*, Stockholm 1952.

En nyupptäckt ringborg i Helsingborg?

Av Margareta Weidhagen-Hallerdt

Fil. lic., medeltidsarkeolog

Helsingborgs läge vid sundet och dess speciella topografi har utan tvivel varit avgörande för stadens tillkomst och vidareutveckling. Meningarna om namnets innebörd har länge varit delade men numera har den militära aspekten på den sista sammansättningsleden tagit överhand. Ingenting i fyndmaterialet tyder på att stadens framväxt varit beroende av hantverk, handel eller köpenskap. Inte heller har något myntverk funnits på orten. Orten *Halsinburg* omtalas på 1070-talet av Adam av Bremen och nämns med stadsliknande funktioner i Knut den heliges gåvobrev 1085 (Weibull 1923). Också de arkeologiska källorna talar för att Helsingborg varit i kunglig ägo redan vid 1000-talets mitt och sannolikt långt tidigare. De två på kunglig mark byggda kyrkorna *S:t Clemens* (Weidhagen-Hallerdt 1986, s. 131–143) och *S:t Peter* (Holmberg 1964, s. 154 f) tycks nämligen att döma av gravmaterialet ha haft ett ansenligt befolkningsunderlag redan under 1000-talets andra hälft och detta tyder på en ännu tidigare kristen etablering på platsen. Under de äldsta gravskikten påträffades även spår efter tidigare bosättningar och fyllningen från flera gravar innehöll både krukskärvor och andra fynd som troligen hört till en senvikingatida bebyggelse på platsen.

Trelleborgar och ringborgar

De arkeologiska upptäckterna i Danmark och Skåne under 1900-talet har kastat nytt ljus över bilden av Sydskandinaviens historia under tiden ca 950–1050. Av särskild bety-

delse var upptäckten av de fyra ringborgarna: *Trelleborg* på Själland (Nørlund & Jensen 1948), *Nonnebacken* på Fyn (Arentoft 1993) samt *Fyrkat* (Olsen & Schmidt 1977; Roesdahl 1977) och *Aggersborg* på Jylland (Nørgaard, Roesdahl, Skovmand 1986). Två av dessa var dendrokronologiskt daterade till tiden omkring 980. De fyra borgarna tycks ha byggts samtidigt, under en förvånansvärt kort tid och enligt en strängt geometrisk planlösning som tidigare varit okänd i Skandinavien. De anses därför ha anlagts i en bestämd avsikt och på initiativ av någon med stor makt och organisationsförmåga samt inte minst med synnerligen goda ekonomiska resurser till sitt förfogande, där tillgång på arbetsfolk, skog och stora markområden varit viktiga förutsättningar.

Det råder numera en viss enighet bland danska forskare om att en person med ovan nämnda resurser knappast kan ha varit någon annan än den vid denna tid ensam? regerande kungen, Harald Blåtand, just den Harald som enligt den berömda runstenen intill Jellinge kyrka, »både har enat och kristnat hela Danmark och Norge» (Roesdahl 1987, s. 156). En forskare som Olaf Olsen (1977) anser dock att det ur dateringssynpunkt inte finns någonting som hindrar att borgarna i stället byggts av sonen Sven Tveskägg och då använts som träningsläger för dennes vikingahär, medan åter andra forskare (Stilling 1981; Rosborn 2004) bestämt motsatt sig en sådan tolkning med hänvisning till att dennes strider i England ägt rum betydligt senare (987–1013). Upptäckten av Trelleborgarna

har således gett upphov till omfattande vetenskapliga diskussioner och tolkningar av de mest skilda slag och väckt stor uppmärksamhet inom nutida historieforskning. (Randsborg 1980; Roesdahl 1980; 1987; 1991; Sawyer 1988). Lättöverskådliga sammanfattningar om borgarna och skiftande tolkningsförslag har bl.a. ställts samman av forskaren Niels Peter Stilling 1981 och nu senast av Sven Rosborn 2004. Betydelsen, menar Stilling, ligger främst i deras konkreta vittnesbörd om en bakomliggande, kulturell och ekonomisk tillväxt i ett internationellt perspektiv, där en väl organiserad centralisering av makten lett fram till det danska rikets enande under senvikingatiden (Stilling 1981, s. 54–55). Han påpekar särskilt, att även om borgarna är anlagda på initiativ av Harald Blåtand, så hindrar inte detta att de senare även kan ha brukats av Sven Tveskägg. Andra forskare menar att dendrodateringen av Trelleborg kanske rent av bör betraktas med en viss skepsis (Nielsen 1990).

Upptäckten av besläktade borgar på andra sidan Öresund har satt ny fart på debatter och bokutgivningar i ämnet. En ytterst väl dokumenterad analys av befästningsverken i Borgeby vid Löddeköpinge kom ut 1999. Där har utgrävorna, Fredrik Svanberg och Bengt Söderberg, gjort sammanfattande tolkningar av hela borgkomplexet med Borgeby i fokus samt även dragit upp riktlinjer för ett forskningsprogram med tyngdpunkten på ett jämförande lokalt, västskånskt och sydskanadinaviskt perspektiv (Svanberg & Söderberg 1999).

Den först upptäckta och bäst bevarade av borgarna är Trelleborg på Själland och det är efter denna som den danska typen börjat benämnas »trelleborg» för att särskilja dem från vanliga ringborgstyper. Utmärkande är cirkelformen och den symmetriskt inrutade borggården som utgjorde ett främmande inslag, medan de fyrålgade gårdarna hade

långhus i traditonell nordisk stil (Mårtensson 1976, s. 41). I Trelleborg och Fyrkat fanns tillräckligt med trä bevarat för att utföra en dendrokronologisk analys som visade att träden fällt vintren 980/981 (Bonde & Christensen 1982). Denna tidsangivelse har visat sig stämma bra med åldern på de arkeologiska fynden i alla fyra borgarna (Christiansen 1982). Borgarna har varit i bruk högst ett eller kanske två årtionden in på 1000-talet, varefter de lämnats att förfalla. Några tydliga tecken på reparationer eller ombyggnader av borgarna har i varje fall inte iakttagits. De kasernliknande gårdarna innanför borgvallen, jämte fyndmaterialet, har närmast pekats på militär användning samt en verkstadsproduktion som angav att borgarna varit självförsörjande.

En redovisning av olika trelleborgshypoteser som belyser de danska borgarnas ålder, funktion och historiska betydelse men också troliga byggherrar och möjliga förlagor har sammanställts av Niels Peter Stilling (Stilling 1981) och i en några år senare utkommen bok har Else Roesdahl (Roesdahl 1987) behandlat den politiska såväl som den ekonomiska situationen i Danmark kort före år 980. Mot denna bakgrund har hon påvisat Harald Blåtands behov av att konsolidera makten och återta såväl förlorat land som prestige och menat att borgarnas säregna utseende berott på prestigehänsyn. De skulle haft många olika funktioner, främst som tvångsborgar men även ha tjänat som vinterläger för vikingaflottan. Besättningen skulle med kort varsel kunna rycka ut till rikets försvar, om främmande härförare hotade dess gränser eller då kungen själv drog ut på krigsstråt och ordinära plundringsraider (Roesdahl 1987, s. 156ff.). Impulser till borgarnas geometriska planlösningar kan ha nått Danmark på olika sätt. Under Englandsraiderna kan vikingarna ha stött på gamla romerska härläger eller som legosoldater hos fursten av

Kiev eller hos den bysantinske kejsaren ha lärt känna arabisk ingenjörskonst (Nörlund 1948, s. 155ff.).

Den äldsta Helsingborgskartan

Upptäckten av de skånska ringborgarna aktualiserade på nytt frågan om en tidig borg i Helsingborg som namnet antyder och kanske på andra platser runt Skånekusten under den oroliga vikingatiden – kanske med anknytning till de tidiga Clemenskyrkorna (Rosborn 2004, s. 107). En väl lämpad plats för en ringborg i Helsingborg har av vissa forskare (Holmberg 1977, s. 70) ansetts vara den norra och tillika rymligaste och högsta av platåerna, belägen mellan nuvarande Hälso-

vägens och Långvinkelsgatans djupt inskurna raviner. På den äldsta nu kända stadskartan från 1640-talet är just denna del av landborgen avskuren med en kraftig, halvcirkelformad bågkontur samt en tunnare, parallell linje utanför denna. Samma vall/gravmarkering förekommer även på senare stadskartor med befästningsförslag och har förbryllat många helsingborgskännare (Mårtensson 1934, s. 15) (fig. 1).

Nya undersökningar inom kvarteret Prins Fredrik

Inför de arkeologiska undersökningarna 1987 i samband med byggnationer inom kv Prins Fredrik, norr om Clemenskyrkan,

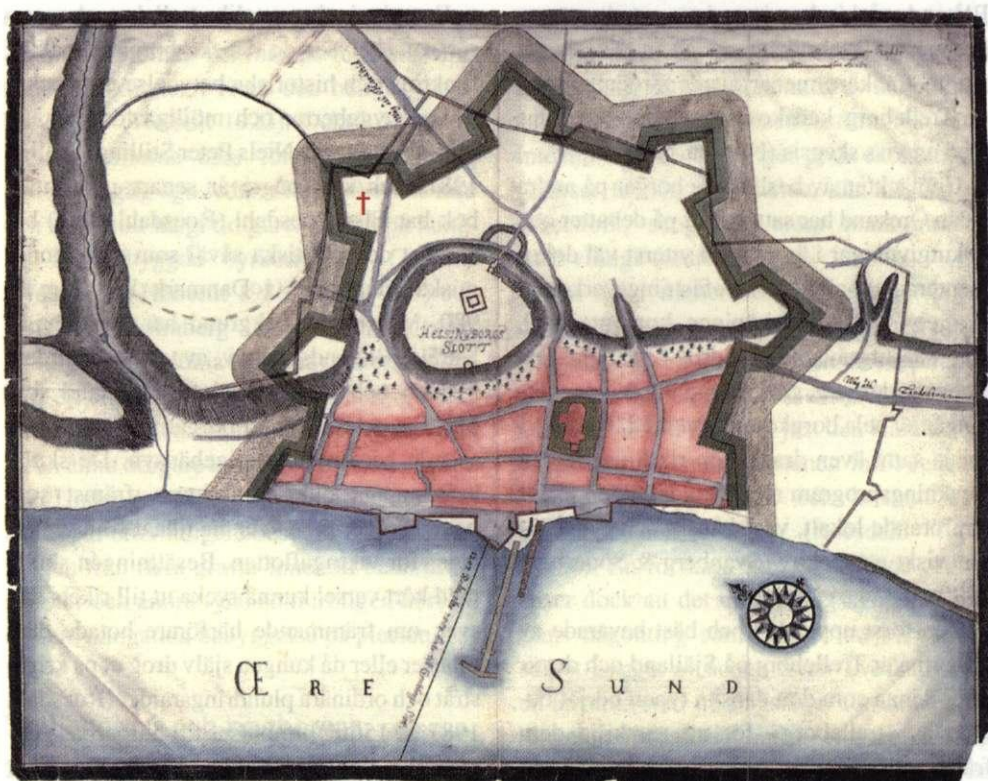

Fig. 1. Plan av Helsingborg med förslag till fortifikation från 1644. Notera till vänster i bilden den halvcirkelformade linjen med en yttre tunnare blå linje. Tillägg: cirkeln fullföljd med streckad linje liksom vägen österut. S: Clemens kyrka markerad med ett kryss. (Krigsarkivet, Stockholm.)

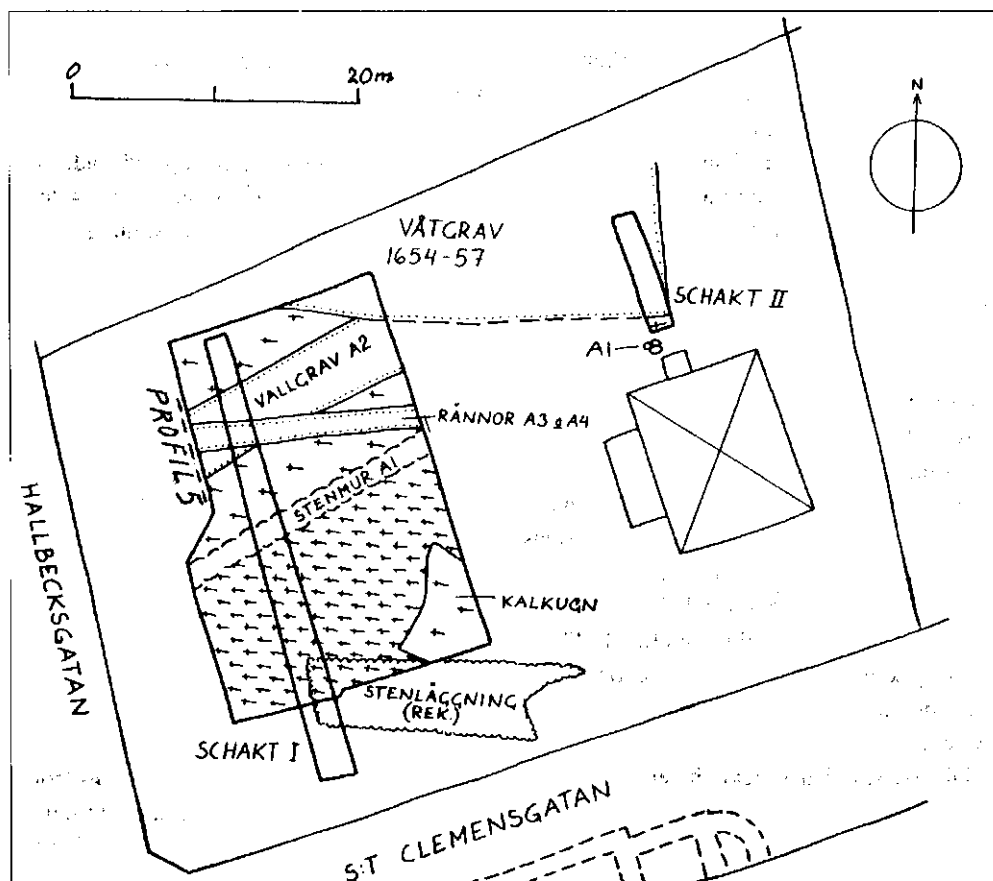

Fig. 2. Situationsplan med provschakt från förundersökningen och 1987 års undersökningsyta, där vallgravsprofilen 5 är streckad liksom S:t Clemens kyrka nedtill på bilden. (Anglert 1996, fig 3.)

var förväntningarna stora, då det nu gavs möjlighet att utforska den bortre delen av kyrkogården (W-Hallerdt 1972; Löfgren 1988). Denna del visade sig vara helt intakt, trots 1650-talets omfattande befästningsarbeten på platsen, då en ca 2 m tjock påfyllnad av jord hade skyddat gravarna (fig. 2). Bevaringsförhållandena var dock dåliga och endast färgspår och spik vittnade om att träkistor funnits. På ett ca 480 kvm stort område framtoogs åren 1987–1988 drygt 600 skelettgravar med öst/västlig orientering, en del av en vallgrav, överkorsad av ett dike, en primitiv kalkugn samt en påbyggd stenmur, be-

lägen parallellt med vallgraven. Under gravskiktet framkom diverse grophål och hårdar, de äldsta från yngre stenåldern (Anglert 1996, s. 20 f).

Det största sammanhängande undersökningsområdet upptog en yta på ca 400 kvm (fig. 3), omfattande drygt 400 gravar, varav 20 % med spik eller påvisbar färgning efter träkistor och ett fåtal stenkistor och stengravar. Tvärs över det 16 m breda och 25 m långa avschaktade området påträffades en ca 1,25 m bred kallmurad stenmur (fig. 2. A1) som senare breddats utmed sydsidan till 2 m och där nu endast ett enkelt skift fanns kvar.

Den dubbla muren föreföll vara lagd direkt på markytan ca 33 m norr om kyrkan, från vilkens orientering den avvek något. Under det äldsta murpartiet låg 18 gravar och under den påbyggda delen av denna mur 24 gravar. Gravarna låg tätt mellan muren och stenkyrkan, ibland ända upp till fyra skikt. De bildade ett sammanhängande gravområde fram till stenmuren som möjligen har kunnat dateras genom myntfynd från två gravar. En mansgrav med träkista (nr 279) från det undre gravskiktet visade sig nämligen innehålla ett halvt mynt från Sven Estridsens regering. Detta kan tyda på att det äldsta gravskiktet och den äldsta delen av muren var anlagd samtidigt med Sven Estridsens stenkyrka. Den påbyggda murdelen kunde genom ett annat myntfynd från Magnus Erikssons tid dateras till tiden efter 1332, då även kyrkan efter en brand blev ombyggd och såväl långhus som kyrkogård förlängdes i väster.

Diverse stolphål under och i anslutning till muren påträffades. Flera av dem låg i rad och nära intill den äldsta murens sydsida och kunde möjligen härröra från en äldre gränsdragning på platsen i form av en risflätad hägnad. Tomtavgränsningar av denna typ är bl.a. kända från Lunds äldsta profana bebyggelse före ca 990 (Blomqvist & Mårtensson 1961, s. 110).

Det undre gravskiktet fortsatte under muren och fram till en *vallgrav* som hade samma orientering som muren. Gravarna mellan mur och vallgrav utgjorde endast ett lager samt var dessutom glesare lagda än de som låg söder om muren. Tre av gravarna befanns ligga under ett dike (fig. 2. A3) som i sin tur korsade den stratigrafiskt äldre vallgraven (fig. 2. A2). Denna hade synbarligen satt stopp för gravarnas utbredning norr ut, då dessa inte nådde fram till vallgraven. Denna bör därför vara äldre än gravarna. I en grav med nitar från en båtplanka (nr 48) på-

träffades en *näbbsölja* med läderrester, i en annan grav (nr 49) låg en kniv men i övrigt fanns inga fynd. Gravarna var lagda i ett rad-system av samma karaktär som gravarna under stenkyrkan och gravdjupet växlade mellan nivåerna 33,22 m (i väster) och 34,26 m (i öster) beroende på markens lutning.

Upptäckten av en vallgrav

Den i den norra delen av ovannämnda schakt nyupptäckta *vallgraven* visade sig vara minst 4 m bred och ca 2 m djup (fig. 3). Västra delen av graven hade ett bottendjup på 32,85 m ö. h., medan östra delen låg ca 80 cm högre (= 33,65 m ö. h.). På andra sidan av vallgraven framkom ett *mindre gravområde* med en tydligt västlig förskjutning, bestående av 20 glest anlagda gravar i rader ovanför varandra. Gravidjupet var i stort sett detsamma som för gravarna söder om vallgraven och växlade mellan 33,36 m (i väster) och 33,86 m (i öster). Gravarna närmast vallgravens norra sida låg på drygt en meters avstånd från denna samt saknade stratigrafisk anknytning till vallgraven. Orienteringen och bristen på gravfynd tydde på att det även här kunde vara fråga om kristna gravar.

Det sist beskrivna gravfältets ålder syns svårbedömd. Det förefaller dock mindre troligt att gravarna tillhört den 43 m längre söderut belägna träkyrkan, d.v.s. föregångaren till Clemenskyrkan av sten (Weidhagen-Hallerdt 1986). Det kan i stället röra sig om en mera västligt belägen gravplats av ännu okänd storlek som varit knuten till en senvikingatida, kristnad bosättning på platån och som i likhet med motsvarande förhållanden i Danmark tvingats flytta – möjligen just på grund av att en ringborg skulle uppföras på platsen? Eller har området under den förmodade borgens tidigaste skede i stället fått fungera som tillfällig gravplats. Med hänsyn till de här gravlagda männens (?) låga ålder

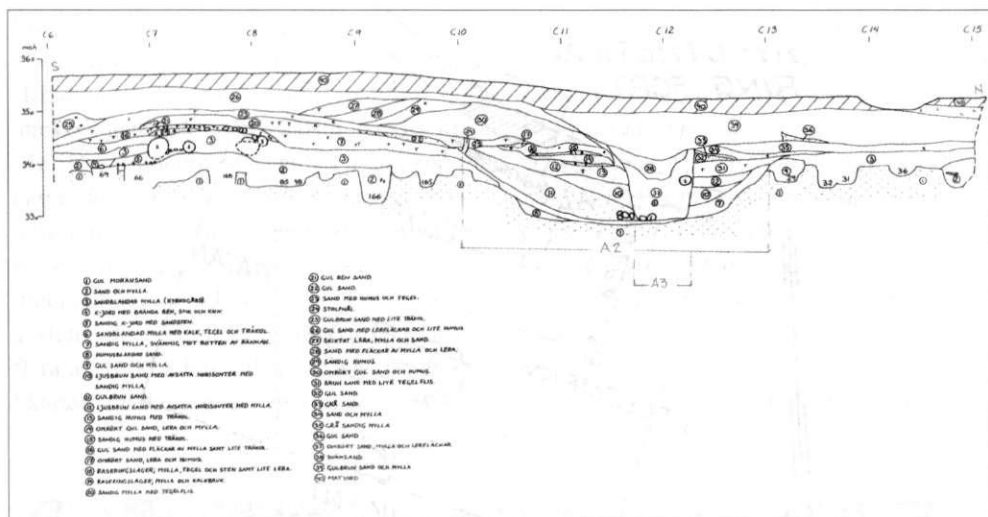

Fig. 3. Sektionsritning av vallgravens profil 5, sedd mot väster. (Anglert 1996, fig. 38.)

samt fåtalet barn och kvinnor är detta inte helt otänkbart. Såväl i Trelleborg som i Fyrkat fanns närbelägna gravplatser utanför borgarna med anknytning till dessa.

Tolkning av vallgraven

För att kunna åldersbestämma den i schakets norra del belägna vallgraven måste denna först identifieras och sättas in i sitt sammanhang. Från början ansågs vallgraven ha samband med 1600-talets befästningar. De fyndförande lagren i vallgraven pekade dock på medeltiden men närmare kom man inte. Med utgångspunkt från Helsingborgs äldsta stadskarta, där skalan angivits i roder, fullföljdes därför den ovannämnda halvcirkelformade vallkonturen med hjälp av en passare (fig. 1). Den uppkomna cirkelns diameter mätte då 75 roder och omräknat i andra måttenheter blev detta 270 m eller 450 alnar, vilket i sin tur är detsamma som 900 romerska fot. Därmed skulle den hypotetiskt antagna ringborgen i storlek kunna mäta sig med Danmarks Aggersborg, där hela borgplatån

utnyttjats maximalt. Med hänsyn till en lämplig plats för en vikingatida ringborg har tidigare även den mindre och något lägre platån med medeltidsborgen »Kärnan» undersökts – men de äldsta kulturlager som haft anknytning till borgplatsen var från 1100-talets senare hälft (Eriksson m. fl. 2007).

I en efter kartan anpassad skala har de 1987 framtagna partierna av vallgraven, den dubbla muren samt kyrkan lagts in (fig. 4). Därvid visade sig mått och avstånd stämma förvånansvärt väl med de arkeologiska uppmätningarna på platsen. Vallgravens svagt konkava norrsida visade sig passa exakt in i en cirkel med 270 meters diameter. Den överraskande slutsatsen blev då att den 1987 påträffade vallgraven skulle kunna vara det första arkeologiskt påvisbara spåret efter Helsingborgs hypotetiska ringborg – den som ingen trott vara möjlig att påvisa med tanke på 1600-talets väldiga befästningsanläggningar. I samband med utgrävningen av Clemenskyrkan på 1950-talet gjordes ett antal provgropar inom delar av det hypotetiska borgområdet. Man kunde därvid konstatera

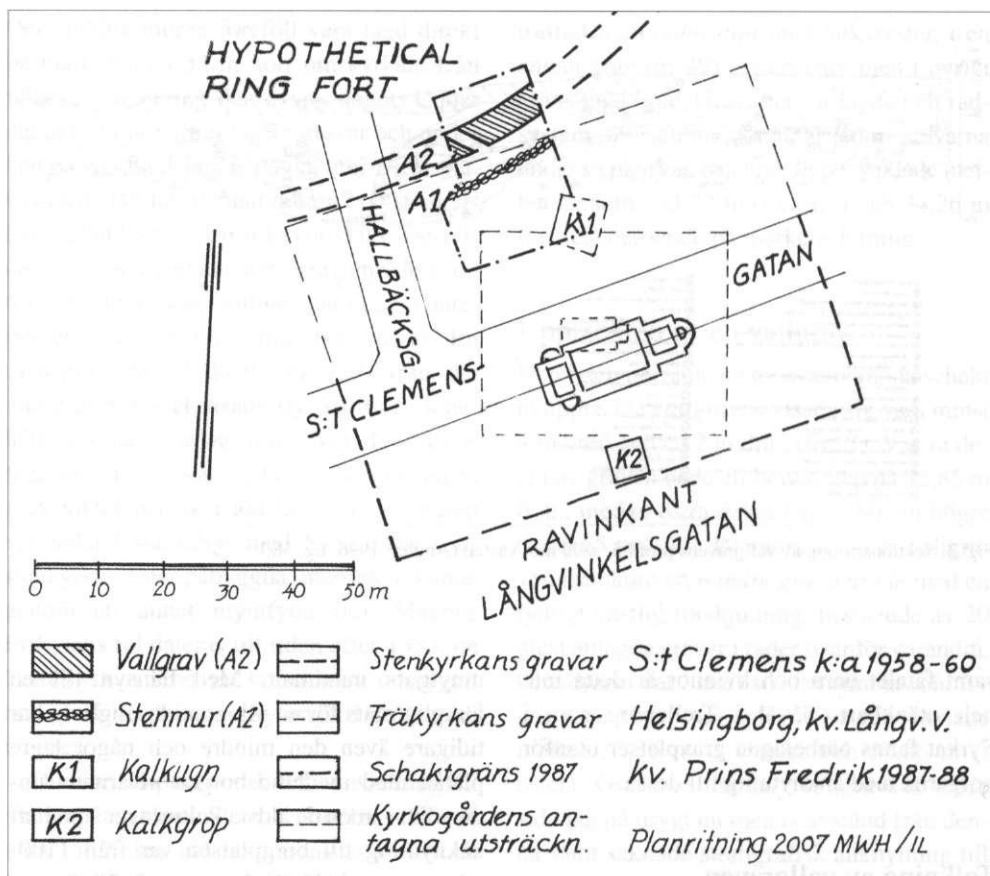

Fig. 4. Plan med hypotetisk ringborg samt S:t Clemens kyrkogård med trä- och stenkyrkor skalenligt inlagda tillsammans med stenmur (A1), vallgrav (A2) och kalkugn (K1) från 1987-1988 samt kalkgrop (K2) från 1958-1960. (MWH / IL)

att där inte tycktes finnas kvar något äldre kulturlager. Upptäckten av vallgraven innebär emellertid att det möjligen kan finnas spår efter en förmodad ringvall nordväst om schaktet.

Helsingborg och de skånska ringborgarna

Den i kv Prins Fredrik i Helsingborg påträffade vallgraven uppvisar några av de främsta kriterierna för en skånsk ringborg av den typ som först dök upp i Trelleborg (Jacobsson 1995) och några år senare även i Borgeby (Svanberg & Söderberg 1999, s. 41). Vid

undersökning av skånska ringborgar har följande fem viktiga kriterier kunnat fastställas (jfr Borring Oleson 2000, s. 98):

1. En monumental och relativt cirkelformad vallgravsanläggning.
2. En vall uppbyggd av jord/torv, utan inre timmerkonstruktion, med träfront och es-carpe (lutande träpallisad).
3. Portar i fyra (?) väderstreck med ca 20 graders avvikelser från N/S-linjen.
4. En utvändigt vallgrav med trågformat tvärsnitt.
5. En närbelägen kyrka med kyrkogård utanför vallgraven.

En närmare undersökning visar hur många av dessa kriterier som uppfyllts beträffande Helsingborg. Först och främst uppvisar vallmarkeringen på den äldsta stadskartan (fig. 1) en monumental, halv *cirkelform*. På kartan är den ansluten till en yngre befästningsmur, som omfattar högstaden och har en annorlunda karaktär än den med dubbla linjer markerade vällen/graven. För det andra ansluter de befintliga vägmarkeringarna på flera av 1600-talets äldsta stadskartor till en likartad markering av en rundad vall som

syns på den äldsta kartan och på ett sådant sätt som antyder att denna vall kan ha haft minst två portöppningar. Den *östra porten* finns antydd genom en väg i östlig riktning som ansluter till den viktiga norra kustleden mot Ängelholm och Halland, medan den *södra porten* syns ansluta mot den söderifrån kommande landsvägen som har förgreningar såväl upp mot nämnda kustväg som ner mot Öresund i väster. Dessa portar har dock inte legat i exakta vädersträck utan tycks båda ha *avvikit med 20°–30°*. Om där har funnits fler

Fig. 5. Foto av vallgravens profil 5, sedd mot väster. (Anglert 1996, fig. 6.)

portar, kanske med korsande axelgator eller byggnader inom borgen, får vi troligen aldrig veta med hänsyn till att stora delar av högplatån blivit bortschaktade i samband med 1600-talets väldiga befästningsanläggningar. De sista kriterierna syns dock väl uppfyllda genom den söder om vallgraven belägna *S:t Clemenskyrkan* med kyrkogård och genom den 1987 påträffade *vallgraven med trågformad profil* (fig. 5). Av de ovan uppsatta fem kriterierna för Skånes två ringborgar har sålunda tre, sannolikt fyra, kunnat påvisas här. Detta gör det mer än troligt att en *tredje skånsk ringborg* även kan ha funnits i Helsingborg.

Ett zeeländskt-flamländskt perspektiv

De två sydvästskånska borgarna visade många likheter med de zeeländsk-flamländska ringborgarna, framför allt den bäst undersökta borgen, *Oost-Souburg* (Trimpe-Burger 1975, s. 217) från slutet av 800-talet. Gemensamma drag var vallgravarnas trågformade profil liksom att de fyra portarna avvek med 20° från exakta väderstreck. Gemensamt var också ringvallarnas avsaknad av inre konstruktion i trä vilket tydligt skilde dem från tre av de fyra danska borgarna liksom avsaknaden av geometrisk gårdsindelning. En forskare som Martin Borring Olesen (2000) menar att de skånska borgarna bör räknas in i en utvecklingstradition för borgar som omfattade både zeeländsk-flamländska folkborgar och danska trelleborgar. Leif Chr. Nielsen (1990) anser att den tyska erövringen år 974 av Hedeby skulle ha utlöst en rad statliga initiativ som just det snabba uppförandet av ringborgarna i Danmark tycktes omvittna och detta inte bara för att skydda danska handelsintressen i Östersjöområdet utan kanske ännu mera för att kunna återerövra Hedeby, vilket även skedde år 983.

Helsingborg och de danska trelleborgarna

Sedan den i kvarteret Prins Fredrik påträffade vallgraven med stor sannolikhet har identifierats som varande en del av den på 1640-talets stadsplan markerade halva cirkelvallen, förefaller det troligt att även Helsingborg haft en anläggning av ringvallskaraktär under sen vikingatid. Frågan är då om denna varit mer besläktad med danska trelleborgar än med skånska ringborgar (Olesen 2000). Uppenbarligen fanns det stora likheter med *Aggersborg* vid Limfjorden såväl vad gäller borgens storlek som rent lokala förutsättningar. *Aggersborg* hade en utvändig diameter på 286 m (Helsingborgs ca 270 m) och en inre diameter på 240 m och var därmed den överlägset största bland de danska trelleborgarna. Under *Aggersborg* framkom diverse lämningar efter vikingatida bosättare som till synes har tvingats bort för borgbyggets skull. Gravfält med anknytning till borgen, som fanns i Fyrkat och Trelleborg, har emellertid inte påträffats i *Aggersborg* utan endast gravar, anknytna till den närbelägna kyrkan. Däremot kan de gravar som fanns innanför vallgraven i Helsingborg ha hört till borgen eller rent av till en äldre bosättning på platsen, speciellt med hänsyn till att dessa skelett var i särskilt dåligt skick.

Vallgravarna i de jämförbara borgarna hade även samma bredd (ca 4 m) och djup (ca 2 m), dock med spetsig profil för *Aggersborg* och trågformad profil för Helsingborg. Vallgravarnas spets- eller trågform har dock Svanberg och Söderberg (1999, s. 46) ansett vara ett alltför tveksamt kriterium för en uppdelning av borgarna, särskilt om hänsyn inte har tagits till lokala och rent geologiska betingelser. Om Helsingborg kan ha haft samma strikt planlagda bebyggelse som *Aggersborg* är mer tveksamt med tanke på att detta saknats hos borgarna

i Skåne. Förutsättningarna för en exakt datering genom dendrokronologiska metoder har heller inte varit godartade vad gäller de skånska borgarna. Sven Rosborn (2004, s. 46) vill se dateringsmässiga paralleller mellan såväl den skånska och den själländska Trelleborgen som den i Borgeby och detta med anledning av att dessa tre borgar visat upp byggnadsfaser som hade gemensamma konstruktionsdrag. De danska cirkelborgarna var alla byggda enligt samma geometriska grundidé samt med bestämda mått men uppvisade trots detta stora variationer. Viktiga kännetecken (Jacobsson 1995, s. 49 ff.):

1. Monumentala dimensioner.
2. En exakt cirkelformad ringvall.
3. Fyra portar i alla väderstrecken utan avvikelser.
4. Till portarna anslutna axelgator.
5. Spetsformad vallgrav, placerad en bit utanför vällen.
6. Stora hallbyggnader, symmetriskt placerade på borggården.
7. Vallen uppbyggd av jord med inre träskellett och träklädd, lutande front (s. k. »trelle«).

Den cirkelrunda vallkonstruktionen hos *Nonnebakken* med inslag av torv och en spetsformad vallgrav är egentligen de enda kriterier som ligger till grund för Nonnebakkens klassificering som en »trelleborg». Eventuella spår i vällen efter de för trelleborgarna avancerade träkonstruktionerna syns osäkra, liksom antalet portöppningar och sannolika lägen för dessa. Borgplatsens diameter däremot visade sig stämma exakt med Fyrkats 120 m. Överhuvudtaget förefaller kunskapsläget vad beträffar de danska ringborgarna vara starkt skiftande. Bristen på trä i Nonnebakken omöjliggjorde t.ex. säkra försök med årsringsdateringar i motsats till de förhållanden som rått i Fyrkat och i Trelle-

borg. Men fyndmaterialet från Nonnebakken har dock visat att denna blivit uppförd under sen vikingatid. Med tanke på närheten till Odense är det emellertid troligt att just denna borg kan ha haft en annorlunda funktion än de övriga danska borgarna, nämligen försvaret av en närbelägen stad.

För att återknytta till jämförelsen mellan Helsingborg och Aggersborg framgick det ovan att de haft nästan samma diameter: 286 m i Aggersborg och ca 270 m i Helsingborg. Då den senares ringvall ännu inte påträffats vet man dock ingenting om bredd och konstruktion. Ytterligare likheter mellan borgarna var placeringen av en kyrka alldeles utanför vallgraven och dessutom med samma avstånd (ca 40 m) mellan vallgrav och kyrka. Också de nyupptäckta skånska borgarna låg i nära anslutning till kyrkor, medan Trelleborg och Fyrkat i Danmark enbart hade koppling till kristna gravfält som kanske hört till borgen eller använts av tidigare bosättare. De aktuella borgarna var dessutom byggda på jämförbara högplatåer med samma goda möjligheter till kontroll av en stor och viktig farled samt var båda belägna vid överfartsställen för en korsande landsvägstrafik. Även om vi hitintills saknar en närmare kunskap om planlösning och konstruktion i fråga om Helsingborg, bör dock likheterna med Aggersborg vad gäller storlek, läge, miljö och topografi ha viss betydelse för antagandet att en med denna nära besläktad ringborg samtidigt skulle ha funnits i Helsingborg. En utvidgning av undersökningsområdet norr om vallgraven kan förhoppningsvis tillföra oss ny och viktig kunskap därom (fig. 6).

Sammanfattning

Med anledning av en under 1987 företagen arkeologisk utgrävning inom kv Prins Fredrik i Helsingborg påträffades en 4 m bred och 2 m djup vallgrav intakt trots 1600-talets om-

Fig. 6. Karta med de vikingatida ringborgarna i Danmark och Skåne.

fattande befästningsverk i staden. Några år senare upptäcktes två ringborgar i sydvästra Skåne och då väcktes på nytt frågan om det inte också i Helsingborg funnits en vikingatida borg av samma typ som dessa eller de tidigare funna trelleborgarna i Danmark. På den äldsta kända stadsplanen från 1640-talet syntes en halvcirkelformad, väl markerad bågkontur och utanför denna en tunnare parallell linje som skar av den norra högplatån. Samma vallmarkering fanns på flera äldre kartor vilket länge förbryllat forskarna. Med en passare fullföljdes halvcirkeln på den ovannämnda kartan, där skalan var angiven i roder. Den uppkomna cirkelns diameter mätte 75 roder som omräknat i andra mått blev 270 m eller 900 romerska fot. Detta innebar att hela platån skulle ha utnyttjats för en ännu så länge bara hypotetiskt antagen ringborg som i storlek kunde mäta sig med Aggersborg på Jylland.

Av fem viktiga kriterier för den skånska

ringborgen (vallens cirkelform, portar i fyra vädersträck, ev. anslutande axelgator, vallgrav med trågformat tvärsnitt och en kyrka utanför vallgraven) var här minst tre kriterier uppfyllda helt och ett fjärde till hälften beträffande den ringborg som antages ha legat på den norra högplatån i Helsingborg. Valet av platån kan förutom storleken ha berott på att omgivande raviner då ännu haft strömmande vatten som kunnat ledas in till vallgraven. Sedan framgrävda partier av denna vallgrav jämte kyrkogårdsmuren och den tidigare undersökta kyrkan överförts i en efter den äldsta stadskartan anpassad skala, visade sig alla mått och avstånd stämma överraskande väl med de arkeologiska uppmätningarna på platsen. Vallgravens svagt konkava norrsida passade sålunda exakt in i en cirkel med en diameter på cirka 270 m. Detta innebär att 1987 års framtagna vallgrav kanske kan betraktas som det först påträffade arkeologiska beviset för att det även i Hel-

singborg funnits en ringborg av Aggersborgs storlek och ungefärliga ålder. Troligen var denna borg besläktad med såväl de danska trelleborgarna som med de skånska ringborgarna. Det behövs dock ytterligare undersökningar för en slutgiltig bedömning i frågan.

Summary

This paper is based on my earlier archaeological excavations at St. Clemens' Church in Helsingborg as well as an investigation in 1987 immediately to the north of the church. On this occasion part of a supposed medieval ring fort ditch, reckoned to be some 270 m. in diameter, was unexpectedly found. This discovery once more raised the question as to whether an early ring fort had existed here, as suggested by the place name, and this probability is increased by the newly discovered ring forts in south-western Skåne: Borgeby and Trelleborg. In terms of time these have been ranked with four circular fortresses in Denmark found much earlier, the dendrochronological dating of which is 980/981. The discoveries of the Skåne ring forts have thrown new light on Southern Scandinavian history during the period A.D. 950–1050. My paper may thus be regarded as a contribution to the debate.

Referenser

Andersen, H. 1984. Ringborgens ålder. *Skalk nr 2* 1984. Højbjerg.
 Andersen, H. Hellmuth 1986. Ringborgene og den militære begivenhedshistorie. *Kuml* 1986.
 Andersen, S.W. 1995. *Vikingeborgen Trelleborg*. Slagelse.
 Andrén, A. 1983. Städer och kungamakt – en studie i Danmarks politiska geografi före 1230. Scandia
 Andrén, A. & Carelli, P. 1998. De anglosaxiska spåren. *Kulturen* 1998 Lund
 Anglert, M. 1996. St. Clemens kyrkogård. Kv Prins Fredrik 5 och 6, Helsingborg. Arkeologiska undersökningar 1987–1988. *Arkivrapport. UV Syd, Lund*. Antikv. Topograf. arkivet. Stockholm.

Arentoft, E. 1993. I vikingernes vold. *Fynske minder* 1993. Odense.
 Bonde, N. & Christensen, K. 1982. Trelleborgs Alder. Dendrokronologisk Datering. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*. København.
 Bonde, N. og Christensen, K. 1991. Datering av Trelleborg – en kommentar. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*. København.
 Borring Olesen, Martin 2000. Trelleborg eller ej ? – om den skånske trelleborgs tillknytning til de danske ringborge. *Kuml* 2000.
 Bredsdorff, P. 1973. Kortlægning og historiske studier: et værktøj ? *Institut for By- og Landskabs-planlægning*. København.
 Christensen, A.E. 1969. *Vikingetidens Danmark*. København.
 Christiansen, T.E. 1971. Træningslejr eller Tvangsborg. *Kuml* 1970. Århus.
 Christiansen, T.E. 1982. Trelleborgs Alder. Arkeologisk Datering. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*. København.
 Cinthio, E. 1968. The Churches of St. Clemens in Scandinavia. *Res Mediaevalis*. Ragnar Blomqvist. *Kal Mai MCMLXVIII oblata. Archaeologica Lundensia III*. Karlshamn.
 Cinthio, E. 1975. Köping och stad i det tidigmedeltida Skåne. *Ale* 1975: J. Lund.
 Eriksson, T., Drake K. och Carelli, P. 2007. *Kärnan och borgen. Helsingborgs slotts medeltida byggnadshistoria*. Kristianstad.
 Ersgård, L. 1986. Kämpinge och köpingarna – om tidigmedeltida handelsplatser i Sydvästskåne. *Medeltiden och arkeologin. Festskrift till Erik Cinthio*. Lund.
 Graebe, H. 1986. Kirken. Aggersborg gennem 1000 år. Red: Nørgaard, F. & Roesdahl, E. & Skovmand, R. Herning.
 Gustafsson, E. & Weidhagen, M. 1968. Investigations in Hammarlunda Church. *Res Mediaevales*. Ragnar Blomqvist *Kal Mai MCMLXVIII oblata. Archaeologica Lundensia III*. Karlshamn
 Hall, R. 2007 (Översättning Kjell Waltman). *Stora boken om vikingarna*. Lind & Co.
 Holmberg, R. 1964. St. Petri kyrka och kyrkogård. *Kring Kärnan*. Helsingborg.
 Holmberg, R. 1977. Den skånska Öresundskustens medeltid. *Acta Archaeologica Lundensia*. Series in 8°. N° 11. Lund.
 Holmberg, R. 1989. *Kyrkobyggnad, kult och samhälle*. Lund Studies in Medieval Archaeology 8. Lund.
 Jacobsson, B. 1990. En skånsk ringborg. *Formvännen* 85. Stockholm.
 Jacobsson, B. 1995. *Trelleborgen. En av kung Harald Blåtands danska ringborgar*. Trelleborg.
 Jensen, N.M. og Sørensen, J. Nonnebakk anlægget i Odense. *Kuml* 1988 1989.

- Löfgren, A. 1988. Nya undersökningar på S:t Clemens kyrkogård. *Kring Kärnan*. Helsingborg.
- Mårtensson, A.W. (red) 1976. *Uppgrävt förflutet för PKbanken i Lund. En investering i arkeologi*. Acta Archaeologica Lundensia. Kulturhistoriska museet i Lund.
- Mårtensson, A.W. 1997. Borgeby. *Skalk nr 2*. Højbjerg.
- Nielsen, Leif C. 1990. Trelleborg. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*. København.
- Nörlund, P. & Jensen, K. 1948. *Trelleborg*. Nordiske Fortidsminder IV:1. København.
- Olsen, O. 1977. I: Olsen, O. & Schmidt, H. *Fyrkat. En jysk vikingeborg. I. Borgen och bebyggelsen*. Nordiske Fortidsminder Serie B Bind 3. København.
- Randsborg, K. 1980. *The Viking Age in Denmark. The Formation of a State*. London.
- Roesdahl, E. 1977. *Fyrkat. En jysk vikingeborg. II. Oldsagerne og gravpladsen*. Nordiske Fortidsminder. Serie B. Bind 4. København.
- Roesdahl, E. 1980. *Danmarks vikingetid*. Viborg.
- Roesdahl, E. 1981. En tusendårig guldfugl. *Hikuin 7*. Højbjerg.
- Roesdahl, E. 1986. Vikingernes Aggersborg. I: Nørgaard, F., Roesdahl, E. & Skovmand, R. (red). *Aggersborg gennem 1000 år. Fra Vikingeborg til Slægtsgård*. Herning.
- Roesdahl, E. 1987. *Vikingernes verden. Vikingerne hjemme og ude*. Gyldendal. København.
- Roesdahl, E. 1991. *The Vikings*. London.
- Rosborn, S. 1986. *Borgeby. Medeltidsborgen vid Lödde å*. Malmö.
- Rosborn, S. 2004. *Den skånska historien. Vikingarna*. Fotevikens museum. Region Skåne. Lund.
- Sawyer, P. 1988. *Da Danmark blev Danmark*. Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie Bind 3
- Schultz, C.G. 1949. Aggersborg. *Vikingelejren ved Limfjorden. Nationalmuseets Arbejdsmark*. Khvn.
- Skovmand, R. 1942. De danske skattefund fra vikingetiden og den ældste middelalder indtil omkring 1150. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*. København.
- Stilling, N.P. 1981. Trelleborgshypoteser. *Scandia*. Lund.
- Svanberg, F. & Söderberg, B. 1999. *Den vikingatida borgen i Borgeby*. Arkeologiska studier kring Borgeby och Löddeköpinge I. Malmö.
- Svanberg, F. & Söderberg, B. 2000. *Porten till Skåne. Löddeköpinge under järnålder och medeltid*. Arkeologiska studier kring Borgeby och Löddeköpinge II. Malmö.
- Söderberg, B. 1993. *Skåne, Borgeby socken*. *Borgeby 23: 1 RAÅ 37. Löddeköpinge socken, RAÅ 69*. Arkivrapport. UV Syd. Lund.
- Söderberg, B. & Svanberg, F. (red). *Löddeköpinge. Manus. RAÅ UV Syd*. Lund.
- Thrane, H. 1991. Nonnebakken. Odenses forsvundne vikingeborg. *Fyns Oldtids arkæologiske vejvisere*. Odense.
- Trimpe-Burgcr, J.A. 1975. *The geometrical fortress of Oost-Souburg (Zeeland)*. CaenUlriksen, J. 1993. Aggersborgs försvarsværker. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*.
- Weibull, L. 1923. *Necrologium Lundense. Lunds domkyrkas nekrologium*. Monumenta Scaniae Historica. Lund.
- Weidhagen, M. 1972. *S:t Clemens kyrka och kyrkogård i Helsingborg*. Opublicerad lic.avhandling. Lunds Univ. Hist. Mus. Arkiv. Lund.
- Weidhagen-Hallerdt, M. 1986. *S:t Clemens kyrka i Helsingborg. Medeltiden och Arkeologien. Festskrift till Erik Cinthio*. Lund.
- Wilson, D. 1995. *Vikingatidens konst*. Signums konsthistoria del 2. Lund.

DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING bildades 1866. Föreningen är en samlingspunkt för en historiskt och arkeologiskt intresserad allmänhet.

Föreningen har utgivit Samlingar till Skånes historia, fornkunskap och beskrifning (1868–1873), Samlingar utgifna för De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening (1874–1880), Skånska samlingar (1894–1897) samt Historisk tidskrift för Skåneland (1901–1921).

1961 började föreningen utge ALE, Historisk tidskrift för Skåneland. Första året utkom ett häfte och 1962–1976 tre häften årligen. Fr.o.m. 1977 utkommer fyra häften årligen. 1990 inträdde landsarkivet i Lund som medutgivare.

Brev och manus till redaktionen adresseras till universitetslektor Gert Jeppsson, Vapnarkronen 38, 226 47 Lund.

E-post: info@tidskriftenale.nu

Hemsida: <http://www.tidskriftenale.nu>

Medlem i föreningen erhåller tidskriften kostnadsfritt.

Årsavgiften för 2009, 200 kronor, kan insättas på postgirokonto nr 24 68 31-2, De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Äldre häften av tidigare utgivna tidskrifter kan beställas på Landsarkivet, Box 2016, 220 02 Lund. Pris 60 kr per häfte.

EFTERTRYCK, helt eller delvis, medges endast efter redaktionens särskilda tillstånd.

Föreningens styrelse:

Professor Sten Skansjö, Lund, ordf., landsarkivarie Jan Dahlin, Lund, v.ordf., l:e arkivarie Elisabeth Reuterswärd, Lund, sekr., länsarkivarie Anders Persson, Lund, v.sekr., l:e arkivarie Bengt Danielson, Lund, skattnästare, universitetslektor Gert Jeppsson, Lund, redaktör samt fil. dr Kerstin Arcadius, Malmö, docent Lars Berggren, Lund, docent Peter Carelli, Lund, fil. dr Solveig Fagerlund, Viken, docent Tomas Germundsson, Lund, l:e antikvarie Bengt Jakobsson, Gislöv, länsantikvarie Barbro Mellander, Kristianstad, fil. dr Bodil Persson, Lund, länsantikvarie Thomas Romberg, Malmö, länsantikvarie Leif Stenholm, Karlskrona, professor Anna Christina Ulfspärre, Lund, l:e antikvarie Pablo Wiking-Faria, Varberg.

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE, HALLAND OCH BLEKINGE
UTGES AV DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA
OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING
OCH LANDSARKIVET I LUND.

Innehåll

ERIC RASMUSSEN

Halländsk jorddrott med talande stenar

I

MARGARETA STRÖMBOM

Bålastugan i Varberg

– det första K-märkta huset i Halland

6

TOBIAS KARLSSON

Vinstdelningssystemet vid Kropps stenkolsgruva 1889–1894

18

MARGARETA WEIDHAGEN-HALLERDT

En nyupptäckt ringborg i Helsingborg?

24

Vinjetten på framsidan återger det första tecknet – en f-runa – i runhandskriften av den medeltida Skånelagen, som var gällande i Skåne, Halland, Blekinge och på Bornholm.